

Kurdi Krisztina

Galícia és a galíciai zsidóság a 18. század végén

GALÍCIA FELFEDEZÉSE

Galícia az elmúlt évtizedekben került ismét az érdeklődés középpontjába. De nemcsak a történészek figyelmét keltette fel a hányatott sorsú tartomány – amely egykor az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott, napjainkban pedig Lengyelország és Ukrajna osztozik területén –, hanem az eredetüket,¹ őseiket kereső egykori galíciai németekét és a Galíciából származó zsidókat is.²

Galícia „újra felfedezését” nagymértékben a nosztalgia keltette életre, melyet a szépirodalom is táplál. Gondoljunk itt Joseph Roth, Karl Emil Franzos, Leopold von Sacher-Masoch vagy éppen Sólem Aléchem műveire, amelyek napjainkban ismét kedvelt és népszerű olvasmányok. Különösen a 20. században vált ez a tartomány az eltűnt „k. und k.” világ szimbólumává, azé az elképzelt, idealizált helyé, ahol a különböző nemzetiségek, nyelvek és vallások békés harmóniában éltek egymás mellett, amelynek tartós mozdulatlanságát és biztonságát a távoli Bécsben élő császár garantálta. Galícia valóban az a tartomány, ahol számos nemzetiség élt együtt, de nem volt uralkodó nemzet, még a relatív többségért is folyamatosan küzdöttek a lengyelek és a rutének, viszont voltak olyan kisvárosok és falvak, ahol a zsidók a lakosság abszolút többséget alkottak, de ők soha nem érezték magukat ettől még többségnek. Ahol furcsa egzotikus népek éltek, mint a huculok vagy a lipovárok, és az „uralkodó nemzetet” mindössze néhány ezer osztrák hivatalnok képviselte, ők is inkább Lembergben és néhány nagyobb városban tartózkodtak. A birodalom más részein szinte nem is hallottak még erről az országrészről, tragikus módon az osztrák és magyar közvélemény leginkább akkor ismerte meg Galíciát, amikor azt éppen elveszítette. Az első világháború folyamán hallottak sokat erről a tartományról, véres és értelmetlen

csaták színtereinek nevét tanulták meg Monarchia-szerte, amikor az osztrák–magyar csapatok itt szenvedték el legnagyobb vérvesztéseiket.

Napjainkban Galícia egyszerre tűnik egzotikusnak és barbárnak, ahol azonban még érezni lehet a nyugati civilizáció hatását, de érezhető a kelet fojtogató, nehéz bárdolatlansága is, mint ahogyan ezt találóan kifejezi Karl Emil Franzos művének címe is: „*Halb Asien*”.³

A valóságban persze nem ilyen volt Galícia, bár napjaink távolságából kétségkívül még idealizálni is lehetne az 1772 és 1918 közötti osztrák uralmat. A hétköznapi galíciai valóságot sokkal inkább a szegénység, kilátástalanság, a kitörési lehetőségek hiánya, egy periferiális

Amikor még csak egy galíciai kisváros volt
– Auschwitz főtere 1906-ban

tartomány fejlődésének minden hátránya és a mindegyik nemzetiségre egyaránt jellemző megmagyarázhatatlan fásultság uralta.

Galícia ma már nem létezik, az első világháború eltörölte földrajzi valóságában, miután megszűnt az az Osztrák–Magyar Monarchia, melynek része volt. A második világháború és annak következményei pedig sokszínű lakosságát semmisítette meg. De Galícia mítosza ma is létezik. A sors különös iróniája, hogy ennek az eltűnt világnak a mítoszát éppen a pusztulása keltette életre, addig, amíg létezett, közel sem övezte ekkora figyelem és nosztalgia, mint amióta szinte nyomtalanul eltűnt.

LENGYELORSZÁG FELOSZTÁSA – A GALÍCIA-LODOMÉRIA KIRÁLYSÁG LÉTREJÖTTE

A 17. századi Lengyelország fokozatosan veszítette el politikai és hatalmi súlyát az európai nagyhatalmak között, hosszú agóniája, instabilitása évtizedeken át veszélyeztette Európa stabilitását és békéjét. Lengyelország válságának elsősorban belső okai voltak, a mágnások túlzott hatalma, melynek lényege az volt, hogy Lengyelországban a középkor óta nem tudott egy uralkodó család sem tartósan megerősödni, ezért nem is alakulhatott ki dinasztikus öröklési rend. A lengyel királyi cím elnyerése fokozatosan vált a nagy mágnáscsaládok és a körülötük szerveződő klánok küzdelmének tárgyává, hiszen a lengyel nemesi alkotmányból következően elméletileg bármelyik mágnásból uralkodó lehetett. A 18. század folyamán a központi hata-

lom meggyengülésével szintén a főúri oligarchák játékszerévé vált az országgyűlés, ugyanakkor a politikai és gazdasági hatalom is az ő kezükben összpontosult. A szavazati joggal rendelkező kismemesek voksait ígéretekkel, pénzzel, kiváltságok osztogatásával könnyen megszerezték.

Közben Lengyelország szomszédai – Oroszország, Poroszország és Ausztria – új nagyhatalmakként jelentek meg Európában, és a 18. század közepén már egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy mellettük egy gyengélkedő, belső megosztottságtól terhelt Lengyelország nem maradhat fenn. Lengyelország felszabdálása végül is 1769-ben kezdődött el, mégpedig azzal, hogy Mária Terézia visszaszerezte azt a 13 szepesi (cipszer) várost, amit még 1412-ben Zsigmond király zálogosított el a lengyel királynak, mivel Zsigmondnak pénzre volt szüksége egy Velence elleni háborúhoz.⁴ Ausztria mint a magyar királyság örököse mindig is jogot formált Galíciára. II. András vezette be először a „*rex Galiciae et Lodomeriae*” címet, amelyet később is használtak a magyar uralkodók. Történelmileg Galícia földrajzi név alatt a Sbrucz és Wislok közötti területet értjük, itt volt a 11–13. században a Galíciai (Halicsi) Fejedelemség és 1349-ig a Galíciai–Vohíniai Királyság. Ettől kezdve – a rövid ukrán uralmat (1372–1386) leszámítva – egészen 1772-ig Galícia a Lengyel Királyság része volt.⁵ A területet nyugatról osztrák és porosz Szilézia határolta, északról a maradék Lengyel Királyság, délkeleten a Török Birodalom, délen Bukovina és a Magyar Királyság.

A 17. században a lengyel nemesi köztársaság területe még 990 000 négyzetkilométer volt, 1772-ben 730 000 négyzetkilométerre csökkent. Poroszországé lettek a legfejlettebb területek – Kelet-Pomeránia és Nagy-Lengyelország északi része, összesen 36 300 négyzetkilométer és mintegy 580 000 lakos, Oroszországhoz 93 000 négyzetkilométer került, 1 300 000 lakossal. Ausztriáé lett a legnépesebb térség, 1772-ben az első felosztáskor 81 900 négyzetkilométert és 2 650 000 lakost kapott.⁶

Az első felosztáskor Ausztria tulajdonképpen három területet kapott: az egykori Vörösoroszországot, Auschwitz és Zator Hercegséget és a cipszer városokat. Ez a térség volt a három hatalom között felosztott területek közül a legnépesebb: 81 ezer négyzetkilométer és 83 ezer négyzetkilométer közötti területet, kb. 2,13–2,65 millió lakossal.⁷ 1786-ban Bukovinát

is hozzácsatolták Galíciához, ezzel további 10 456 négyzetkilométerrel gyarapodott a tartomány területe. Bukovina megszerzése Galícia 1772-es bekebelezése után az osztrákok számára stratégiai céllá vált, mivel Bukovina mintegy hídként ékelődött be Erdély és Galícia közé. Már 1774-ben osztrák csapatok szállták meg a török kézben lévő tartományt, amely aztán 12 éven át osztrák katonai igazgatás alatt állt, míg végül 1786-ban a mintegy 125 000 lakosú tartományt Czernowitz körzet néven Galíciához csatolták.⁸ 1776-ban újabb határmódosulásra került sor, ekkor szerezte meg Zamosc körzetét Ausztria. Távolabbi célját – szó szerint és átvitt értelemben is – Krakkó és a Visztula nyugati partja jelentette, amely ekkor még a lengyeleké maradt.

A második, 1793-as felosztásból Ausztria ki-maradt, a harmadik – egyben végső – felosztás-kor Ausztria azonban újra gyarapodott területileg. Már a Kosciuszko-felkelés alatt, 1794-ben osztrák csapatok vonultak be Lublin környékére, elsősorban azért, hogy világossá tegyék szándékaikat és igényüket a Krakkóra spekuláló poroszok számára. Orosz segítséggel sikeresen elszigetelték Berlint, és 1795. január 3-án a Szentpéterváron aláírt szerződés értelmében Ausztria 47 ezer négyzetkilométeres területet kapott. 1795. október 24-én mindhárom ország aláírta ezt a szerződést, de Krakkó városáról és a végleges határról további kemény tárgyalások folytak, végül 1796 januárjában az addig porosz kézben lévő Krakkó az osztrákokhoz került. 1797. január 26-án az újabb szentpétervári szerződéssel zárult le Lengyelország felosztása. A korábbi területhez Ausztria még hat új körzetet kapott: Krakkó, Kielce, Lublin, Biala, Radom, Siedlce – a Pilica, Visztula és a Bug folyó által határolt vajdaságokat – ezeket 1803-ban közös kormányzóság alatt egyesítették Galíciával. Ezt a térséget nevezték Nyugat-Galiciának is, megkülönböztetve a már korábbi osztrák kézen levő területektől, melyet Kelet-Galiciának hívtak. Ekkor volt egyébként a legnagyobb területű Galícia, közel 129 000 négyzetkilométer.

A Habsburgok azonban nem sokáig örülhetek Nyugat-Galiciának, mivel Napóleon, miután legyőzte a poroszokat és az osztrákokat, 1807-ben létrehozta a Varsói Nagyhercegséget – főleg porosz és osztrák területekből. Az 1809. október 14-i schönbrunni szerződés értelmében Ausztriának le kellett mondania a teljes

1796–1797-es szerzeményeiről, Zamosc körzetről és a Visztula jobb partján lévő, Krakkótól délre eső Podgorce térségéről. Wieliczktát a sóbányákkal együtt a Varsói Nagyhercegség és Ausztria közös birtokának tekintették. Tarnopol körzetét teljesen, Zaleszczyki, Zloczów, Brzezany körzetek egy részét pedig – közel 400 ezer lakosával együtt – az oroszoknak kellett átadnia.⁹

Galícia 1773–1918 között

Napóleon bukása után Ausztria az 1809-ben elvesztett területek csak egy kis részét tudta visszaszerezni. Megállapodtak az oroszokkal, hogy a tarnopoli körzetet, Podgorcét és Wieliczktát visszakapják a Habsburgok, és ezt az 1815-ös Bécsi Kongresszus részletesen rögzítette.¹⁰ Tehát Zamosc körzetét nem kapta vissza Ausztria, Krakkót és környékét pedig „örökké semleges” köztársasággá nyilvánították (1164 négyzetkilométer és 100 000 lakos) és a három hatalom felügyelete alá helyezték.¹¹

A 19. század közepéig még néhányszor változtak Galícia határai: 1818-ban a wadowiczei körzethez tartozó ún. Auschwitz–Zatori Hercegséget – 1900 négyzetkilométer területet – osztrák Sziléziához csatolták, de közigazgatásilag Galícia része maradt. 1846-ban a krakkói felkelés leverése után az 1815 óta a három hatalom közös ellenőrzése alatt álló várost, 1100 négyzetkilométert Galíciához csatolták. 1849-ben azonban újabb területi veszteséget szenvedett el Galícia, Czernowitz körzetből autonóm

Vásár Rawa Ruskában

tartomány lett, de Bukovina Hercegség néven a Monarchia része maradt. Az utolsó területi változás 1866-ban történt, amikor Auschwitz-Zatori Hercegség ismét Galícia része lett. Ekkor a tartomány területe 80 200 négyzetkilométer volt, amely a Habsburg Birodalom bukásáig már nem változott.¹²

Az új provincia visszakapta régi, történelmi nevét, és „*Königreich Galizien und Lodomerien*” néven került az osztrák közigazgatás alá. Az elnevezéssel kapcsolatban több probléma is felmerült, egyrészt a történelmi Galícia és Lodomeria alatt az egykori Halics és Vlagyimiri Nagyfejedelemséget értjük, de ennek az egykori területnek csak egy részét birtokolta Ausztria. Ha az egykori lengyel területeket nézzük, akkor a Galícia elnevezés Vöröroroszországra és a belzi vajdaságra volt érvényes. Többször felmerült, hogy a nemzetiségi és gazdasági szempontból különböző területeket fel kellene osztani egy lengyel és egy ukrán Galíciára, emellett logikai és történelmi érvek is szóltak.¹³

GALÍCIA LAKOSSÁGA

Az újonnan szerzett tartomány területe 1772-ben 81 900 négyzetkilométer volt, mintegy másfél milliányi lakossal, akik számos nemzetiségből kerültek ki. A különböző nyelvek, vallások, kultúrák zavaros egyvelege volt Galícia, ami

más Habsburg-tartományban, de az egykori Lengyel Királyság többi részén sem volt jellemző. Az osztrákok, akik azt hitték, hogy a tartomány egyetlen számottevő nemzetisége a lengyel, meglepődve tapasztalták, hogy a lengyelek nincsenek is többségben Galíciában. Az 1772-es annektáláskor a rutének tették ki a lakosság 75 százalékát,¹⁴ de mellettük jelentős számú német, örmény, szlovák, román, magyar – pontosabban székely – és cigány is élt a tartományban. De az osztrák hatóságokat és nem utolsósorban Mária Teréziát és fiát leginkább Galícia nagy lélekszámú zsidó népessége döbentette meg.

A GALÍCIAI ZSIDÓSÁG

A zsidóság a 17. századi Lengyelország lakosságának kb. 6-7 százalékát alkotta.¹⁵ Ez az arány jóval magasabb az európai átlagnál, bár természetesen ezekkel a számokkal maga a zsidóság egyáltalán nem volt tisztában, mindig is kisebbségnek tekintették magukat, amit az őket körülvevő környezettől való teljes elszigetelődés is csak erősített. Még azokon a helyeken is természetesnek tekintették kisebbségi státusukat, ahol valójában ők alkották a lakosság többségét.¹⁶

A zsidóság sajátos helyet foglalt el a középkori és kora újkori Lengyelország társadalomtörténetében. Mint ahogy a korabeli utazók közül Belsazer Hacquet találóan jellemezte helyzetüket: „államot alkotnak az államban”.¹⁷ Sajátosságuk gazdasági és társadalmi helyzetükből és szerepükből fakadt. A parasztság és a nemesek között álltak, a két osztály között mintegy közvetítő szerepet betöltve,¹⁸ bizonyos értelemben a hiányzó középrétegeket pótolták. Elméletben nem rendelkeztek azokkal a jogokkal, amelyekkel a szabad keresztény lakosság, de a gyakorlat mégis ellentmond ennek. Kedvezőbb volt a helyzetük a keresztényekhez képest, mivel az állam által is elismert testülettel rendelkeztek, amellyel az uralkodónak is tárgyalnia kellett. A keresztény városi magisztrátusokhoz hasonló szervezeteik teljes hatáskörrel intézték az adott város vagy falu zsidó közösségének ügyeit. A zsidókkal szemben ugyan született számos jogukat korlátozó törvény, de ezeket a valóságban nem tartották be, mivel a lengyel társadalom uralkodó elitjének ez nem állt érdekében.¹⁹ Helyzetük összességében jobb volt a parasztoknál, mivel társadalomszociológiai értelemben

nem voltak jobbágyok és a keresztény lakosság is a jobbágyosság fölött állónak tekintette őket.

Az is megkülönböztette a lengyel zsidóságot a nyugat-európaiaktól, hogy a Lengyel–Litván Unióban nemcsak városlakó népesség voltak, hanem nagy számban éltek falvakban és kisvárosban. Az osztrák uralom kezdetén a galíciai területen a zsidóság közel 70–80 százaléka élt vidéken. A jelenség a 16. századra nyúlik vissza, amikor az európai munkamegosztásban beállt változások következtében az Elbától keletre fekvő területeken a mezőgazdasági termelésé lett a vezető szerep, és a nemesi birtokok is bekapcsolódtak az árutermelés folyamatába. Ez játszódott le a Lengyel Királyságban is, és ez a folyamat váltotta ki a zsidóság szerepének változását, tulajdonképpen felértékelődését. A birtokos nemeseknek szükségük volt egy olyan mobil rétegre, akik terményeiket értékesíteni tudták, ismerték a kereskedelmi útvonalakat és a piac igényeit. Ezért a lengyel zsidóság a városok helyett inkább a nemesek birtokaira költözött. A lengyel földbirtokosok nem szívesen foglalkoztak a birtokaik irányításával, nem is értettek hozzá, ezért számukra a zsidóság rendkívül hasznos, elengedhetetlen feladatokat látott el. Ők irányították az uradalmakat, értékesítették a birtok terményeit a városban. Így jött létre a város és vidék között a zsidóság és az egész lengyel társadalom közreműködésével egy sajátos gazdasági körforgás, amelyben kapcsolatba kerültek egymással parasztok és zsidók, városlakók és földbirtokosok egyaránt.²⁰

Az áruforgalom bonyolítása mellett gyakorolták a földesúr különböző jogait is, bérleti formában. Bérbe vették a lengyel nemesség malm-, halastó- és kocsmatartási jogát. Ez a bérleti rendszer főleg Galíciában, Volhíniában, Ukrajnában volt nagyon elterjedt, ezeken a területeken hatalmas birtoktesteket irányítottak zsidók. Haszonbérlelként, illetve intézőként a zsidók közvetlen kapcsolatba kerültek a parasztsággal, akárcsak a malmokban és főleg a kocsmákban. Gyakorlatilag ők szervezték és irányították a falu gazdasági életét. Tulajdonképpen együtt éltek a paraszttal a falvakban, bár a korabeli utazók szerint a zsidóság kihasználta a parasztokat.²¹ Intézőként és haszonbérlelként utasításokat adtak az uradalom termelésére vonatkozóan. Mint kocsmárosok eladták a nemesi birtok terményeit – mert nem csak pálinkát mértek – és egyben a kocsmában folytak a gazdasági tárgyalások a parasztok és a zsidó

Háزالó zsidó

kereskedők között. Itt találkoztak azok a falujáró, háزالó vándorkereskedők is, akik felvásárolták a parasztok terményfeleslegeit és ellátták a falut a város termékeivel, olyan fogyasztási cikkekkel, amit a parasztok maguk nem tudtak előállítani. Ezeknek a háزالó, falujáró zsidóknak rendkívül fontos szerepük volt a falvak életében, mivel ők érintkeztek leginkább a parasztsággal, az igényeiket is ők ismerték igazán. A kereskedés mellett kisebb feladatokkal is megbízták a parasztok őket, mivel ezek a házalók állandóan úton voltak, híreket hoztak-vittek a város és falu között, közvetítettek a városi, járási hatóságok és a parasztság között is. Gyakran ők ismertették meg a falu lakóit az új technikai vívmányokkal, új mezőgazdasági eszközökkel.²²

A lengyel uralkodók az adók fejében védelmet ígértek és szabad gazdasági tevékenységet biztosítottak a zsidóság számára. Ideális gazda-

sági partnerek voltak, mivel nem kellett attól tartani, hogy beavatkoznak az uralkodó és nemesség vagy az uralkodó és a polgárság közötti politikai konfliktusokba. Akkor sem igyekeztek politikai befolyáshoz jutni, amikor már ezt gazdasági erejük lehetővé tette volna.²³

Maguk a zsidók is természetes állapotnak tartották ezt a helyzetet, mivel úgy vélték, hogy csak annyi jog illeti meg őket, amennyit az uralkodótól megvásárolnak. Ugyanilyen természetesnek tartották azt is, ha valamelyik államból elűzték őket, úgy vélték, az uralkodónak ehhez joga van, és maguk sem érezték azt, hogy igazságtalanság vagy jogsérelem történt volna.²⁴ A Lengyel Királyságban – rövid időszakoktól eltekintve²⁵ – biztonságban érezhették magukat, sőt időnként a kormányzat olyan régiókba is invitálta őket, ösztönözte őket a letelepedésre, ahol korábban nem lakhattak. A 17. század folyamán a lengyel földbirtokosok gazdasági igényei miatt nagy számban telepedtek le Volhíniában, Podóliában és Ukrajnában.

Ahogy a királyi hatalom az évszázadok folyamán fokozatosan gyengült, a zsidók biztonságát a nemesek, azon belül is a mágnások és földbirtokosok garantálták. Kölcsönösen szükségük volt egymásra. A védelem fejében hiteleztek a nemeseknek és szolgáltak is egyben nekik. Szolgáltatuk legelterjedtebb módja a már említett nemesi birtokok, javadalmak bérlése, ügyeik intézése. Állami jövedelmeket, királyi birtokokat, vámokat nem bérelhettek, ezért a lengyel nemeseken keresztül jutottak mégis ezekhez a bérleményekhez, mivel nem az államtól, hanem a nemestől vették bérbe. Ez a sajátos viszony a nemesség és a zsidóság között alapvetően meghatározta a lengyel gazdaságot. A nemes számára a zsidó volt a legjobb bérlő, a legjobb adós és hitelező egy személyben.²⁶ De ők béreltek olyan állami monopóliumokat is, mint a sószállítás és sóbányák, dohánytized, sőt még az egyházi tizedet is.²⁷ Az is gyakran előfordult, hogy a földesúr teljes birtokát – ami akár több falut is jelenthetett – bérbe adta, mert nem érdekelte saját tulajdona vagy az év nagy részében nem is tartózkodott Lengyelországban. A nemes kihasználhatta őket, a zsidó bérlő pedig szolgálai alázattal engedelmeskedett, hiszen üzleteit és biztonságát mégiscsak egy földesúr védelme alatt folytathatta igazán.²⁸ Ez a szoros és a társadalom többi tagja számára kártékony érdekszövetség számos konfliktus forrása lett az évszázadok alatt, amiből hosszú távon a zsidó-

ság került ki vesztesen. Minden krízishelyzetben, felkelések vagy háborúk alkalmával a zsidók elleni atrocitások mögött az a szociális konfliktus húzódott meg, hogy a zsidóság a lengyel mágnást képviseli a falvakban, tehát indirekt módon a zsidó az, aki a parasztságot elnyomja és kizsákmányolja. Ez a társadalmi feszültség nyilvánult meg az 1648-as Hmelnycikij-féle kozákfelkelés, a *hajdamákok* 18. századi lázadásai alkalmával, de megítélésem szerint a 20. századi lengyel antiszemitizmus gyökereit is itt találhatjuk.

A kézművesség és a kisipar a galíciai zsidóság meghatározó tevékenysége a kereskedelem mellett. A 16. századra a zsidók szinte minden kisipari ágazatban jelen voltak, Krakkóban, Lembergben és Przemyslben zsidó céhek is léteztek, sőt még az is előfordult, hogy zsidó kisiparosok keresztény céhek tagjai lehettek.²⁹

Az osztrákok mikor felmérték Galícia állapotát, úgy találták, hogy túl kevés itt a kézműves és fejletlen a kisipar. Ezért II. József uralkodása

Zsidó szabó

alatt számos német kézműves érkezett Galíciába. De hamarosan kiderült, hogy sem több, sem jobb kézművesre nincs szükség.³⁰ A galíciaiaknak nem volt igényük a minőségi árukra, a keresztény és zsidó kézművesek folyamatos szembenállása és konkurálása sem vezetett a minőségi verseny kialakulásához.

Voltak olyan foglalkozások, amelyeket kizárólag a zsidók űztek, ilyen volt a szabászat. Joseph Rohrer útleírása szerint minden negyedik (!) galíciai zsidó szabó, ami valószínűleg túlzás, de az bizonyos, hogy létszámuk messze meghaladta a valós igényeket. De ezen a pályán sem alakult ki a minőségi termelés, olyan szabász, aki az osztrák, német hivatalnokok igényei szerint tudott volna dolgozni, még hosszú ideig nem volt Galíciában.³¹

A parasztok számára a birtok-bérbeadás volt a leggyűlöletesebb, mivel ez rendszerint gazdaságaik teljes tönkretételét jelentette. A zsidó bérlő ugyanis a legrövidebb idő alatt akarta a jobbágyokból kipurítani a birtok hasznát és a földbirtokosnak hitelezett összeget.³² A másik, évszázadokon át kísértő sérelmi forrás az ún. *propinatio*s jog kérdése, amely azt jelentette, hogy saját birtokán csak a földesúrnak volt joga szeszes italt mérni, de ezt persze mégsem maga végezte, hanem bérbe adta ezt a jogát is, kizárólag zsidó bérlőknek. A parasztok csak itt vásárolhattak alkoholt, és ugyanezen elv alapján kellett a jobbágyoknak kizárólag a földesúr malmában őrletni a gabonájukat. A malmok is kivétel nélkül zsidó bérlők kezében voltak.³³ A földbirtokosnak mindenképpen megérte a zsidóknak kiadni a bérbe tulajdonait, mivel ők tudták a legkisebb költségekkel üzemeltetni, és a földbirtokosnak más vállalkozása nem lévén, a bérleti díjakból származó bevételek voltak a legbiztosabbak, gyakorlatilag az egyetlen bevételi forrása ez volt. De az egész lengyel gazdaság megszenvettedte azt, hogy a bérleti rendszer által a tulajdonos és a birtokos nem ugyanaz a személy volt. Így veszteséges gazdálkodás esetén a felelősséget tulajdonképpen senki nem vállalta és mindig a következő bérlő terheit növelték.

Az osztrákok uralmuk kezdetén felmérték, hogy a bérleti rendszer gazdaságilag és morálisan kártékony, ezért aztán minden eszközzel törekedtek annak felszámolására. A végső céljuk az volt, hogy a tulajdonosokat arra kényszerítsék, hogy saját maguk igazgassák a birtokaikat. Ezt egyáltalán nem volt könnyű végrehajtani.

Zolkiewi zsinagóga

Az osztrák kormány bevezette, hogy az, aki fél évet külföldön tölt vagy legalábbis távol a saját birtokától, az duplán adózzon.

Szigorították a bérlőkre vonatkozó szabályokat is, ami indirekt módon a zsidóság ellen irányult. Minden bérlőnek jelentkeznie kellett Lembergben a kormányzóságon, és számot adni az általa bérelt javokról. II. József 1773-as galíciai utazása nyomán az is felmerült, hogy a zsidókat végképp kitiltják a haszonbérleti rendszerből, de ezt végül elvetették.³⁴

Külön meg kell emlékeznünk a zsidó kocsmáros jelenségéről. Személye végigkíséri Galícia történelmét, típusát jól ismerjük a szépirodalomból is. Az osztrákok megérkezése előtti 18. századi Lengyel–Litván Unió zsidó lakosságának egynegyede űzte ezt a foglalkozást. Egy 1813-ból származó – igaz, nem teljesen megbízható forrás szerint – az alkohol előállításával és annak értékesítésével foglalkozók 61 százaléka zsidó, de Kelet-Galíciában valószínűleg még ennél is magasabb a számuk.³⁵

A ZSIDÓ ÖNKORMÁNYZAT – A KAHAL

Az osztrákok számára Galícia lakói közül elsősorban a zsidóság okozott eddig számukra ismeretlen problémákat. Sehol másutt a Habs-

Krakkói zsidó a zsinagógába menet

burg Birodalomban nem élt ekkora területen ilyen nagy létszámú zsidó lakosság,³⁶ ennyire sajátos státussal és kiváltságokkal felruházva. Ennek gyökereit a középkori Lengyelország történelmében kell keresnünk.

1264-ben Jámbor Boleszláv bocsátotta ki az ún. *káliszi statutumot*, mely a lengyelországi zsidóság kiváltságainak alapját képezte, ezt erősítette meg és szélesítette ki Nagy Kázmér (1333–1370).

Fontos, több évszázadra meghatározó eleme volt a *káliszi statutumnak*, hogy Boleszláv biztosította a zsidók számára azt a jogot, hogy szabad öngazgatású közösségekbe (*kehilá*) tömörüljenek.³⁷ Minden kehilának volt egy *kahalja*, azaz igazgatási szerve, amely egyesítette magában a vallási és a politikai hatalmat.³⁸ A kahal egyszerre volt vallási, közigazgatási, igazságszolgáltatási és karitatív szerv is. Belső szabályzatuk, mondhatni alkotmányuk volt, amelyben rögzítették a közösség vezetőinek jogait és kötelességeit.³⁹ A zsidó társadalom normáit elméleti-

leg a Talmud törvényei határozták meg, de a valóságban legalább ennyire fontos volt a szokásjog is.⁴⁰ Ebbe a szokásjogba beletartoznak a speciális helyi szokások is, melyeket nem mindig jegyeztek le. A 16–17. század folyamán, amikor a kahalok virágkorukat élték, számos helyen írásba foglalták a szokásjogot, amely tulajdonképpen a közösség tagjainak és képviselőinek ülésein hozott döntések összessége.⁴¹ Ezzel az írásos rögzítéssel gyakorlatilag kötelező normarendszerré vált a szokásjog és racionalizálttá tette a közösséget.

A kahal mint intézményt belső és külső körülmények és érdekek hívták életre, illetve tartották fenn az évszázadok alatt.⁴² Belső érdekek között a zsidó vallási szokások – a zsidó jogszokás –, az iskolák fenntartása voltak a legfontosabbak. De szorosan ehhez tartozik a keresztény világtól való elkülönülés megtartása is. A legfontosabb külső körülmény pedig a nemességhez fűződő, már sokszor emlegetett, meglehetősen abszurd viszony, amelyben a zsidóság a nemesektől kapott védelem fejében súlyos adókat fizetett, ezért ezeknek az adóknak a beszedéséhez és a közösség állandó likviditásának fenntartásához szükség volt a vallási összetartozás mellett egyfajta szervezeti összetartozásra, egy végrehajtó szerve. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a zsidó önkormányzat alapja az adózás volt.

Az is rendkívül fontos feladata volt a gyülekezetek feletti szerveknek, hogy folyamatosan figyeljék a külvilág „rezdüléseit”, nem fenyegeti-e kiűzés vagy pogrom a közösséget. Így lett a kahal védelmi és adminisztratív szerv is, amely a közösség tagjainak nemcsak belső, de külső életét is szabályozza. A tagokat figyelmeztették az ország törvényeinek betartására, a korrekt üzleti magatartásra.

A közösség vezetői folyamatosan emlékeztették a tagokat arra, hogy minden egyes ember felelős az egész közösségért.⁴³ Tettei, hibás döntései, üzleti vállalkozásai az egész közösségre negatív hatással lehetnek. A tagok még akkor is a közösségük felügyelete alá tartoztak, ha éppen nem is tartózkodtak a gyülekezetük területén.

A közösség vezetőit a rabbik és a közösség leggazdagabb tagjai alkották, akiket évenként választottak, de a vezetőség létszáma három-hat főnél ritkán volt több. Fontosságukat nem is a létszámuk, hanem a közöttük lévő munkamegosztás határozta meg. Ezt a vezető testületet *párnásznak* vagy *rásimnak* hívták. Az

egyik elöljárót havonta kinevezték a „hónap elöljárójának” – más néven *párnász bá-hodessé*, aki ilyenkor társai fölött állt. Eltérően a németországi, morvaországi vagy a nyugat-magyarországi zsidó közösségek gyakorlatától, a lengyel és litván kahalokban a *párnász ba-hodess* kormányzásának egy hónapja alatt teljhatalommal bírt a közösség felett, ő kezdeményezett minden eljárást, ő hozta a döntéseket és irányította a végrehajtó gépezetet.⁴⁴

A pozíciók betöltésénél fontos szempont volt az illető személy anyagi helyzete, műveltsége, iskolázottsága és származása – azaz „jó családból” származott-e, felmenői között voltak-e már fontos kahal-tisztségviselők. A pénz, a vagyon természetesen fontos szerepet játszott, de önmagában még nem volt elég ahhoz, hogy valakit tiszteljenek és vezető tisztségeket ruházzanak rá. Egy-egy személy megítélésénél szerepet játszott, hogy vagyonából mennyit adakozott jótékony célokra, a közösség javára.

A hierarchiában a *párnászok* alatt álltak a *tovim-viri boni*, vagyis a „jó emberek”, a *gábáim*, a gondnok és a *menunim*, azaz a felügyelők. Mindegyiknek megvolt a saját hatásköre és feladata: a *tovim* segítették tanácsaikkal a *párnászok*at, a *gábáim* vezették és felügyelték a zsinagógát és a szegényházat, a többi tisztségviselő pedig figyelte a piaci árakat, ellenőrizte a súlyokat és a kóserságot. Ők mindannyian kinevezett tisztségviselők voltak, de lényegében ingyen dolgoztak.⁴⁵ Ha valamilyen segítségre volt szükségük munkájukhoz, akkor közpénzből fizetett kisegítőket vettek fel, az ilyen fizetett hivatalnokok száma a gyülekezet méretétől függött.

Sajátos, az eddig felsoroltaktól teljesen eltérő funkció volt a *stádlán*, a közvetítő, szószóló. A *stádlán* feladata volt, hogy minden idejét a keresztény világgal való kapcsolatteremtésnek, illetve kapcsolattartásnak szentelje. Ezért rengeteget kellett utaznia, sok nyelvet kellett ismernie, de ugyanakkor jártasnak kellett lennie a jogban, ismernie kellett mindenütt a helyi politikai viszonyokat. Ezért ezt a posztot rendkívül tehetséges és képzett emberek töltötték be, akik olyan családokból származtak, amely biztosítani tudta, hogy ezt a sokfajta képességet elsajátítsák. A *stádlánt* fontos szerepére való tekintettel a gyülekezet tartotta el, de mivel ő járt el magánszemélyek ügyében is, volt, ahol ezért pénzt fogadott el, de volt olyan közösség, ahol ezt tiltották.⁴⁶

Szombat Galíciában

A közösség vezetőségének bemutatása nem lenne teljes, ha nem említénék a gyülekezet rabbiját, bár a rabbinak számos olyan feladata volt, amely nem tartozott a közösség vezetéséhez. A rabbi a közösség által választott nagy *bálákbikus* szaktekintély, tanító és prédikátor is volt egyben. Általában több jelentkező közül választotta ki a közösség tagjainak gyűlése vagy egy kisebb testület, és funkcióját három évig töltötte be. Szabott alapfizetése volt, de egyéb bevételi forrásokkal is rendelkezett. Ilyen volt például, hogy házassági vagy válási szertartásért vagy vitás kérdések eldöntéséért külön fizetséget kérhetett. Sok, főleg nagyobb közösségekben a rabbi vezette a jesivát is.

A kehila vezető tisztségei között egyik sem volt életre szóló és nem lehetett apáról fiúra örökíteni, ez az elv biztosította, hogy a zsidó közösségen belül végig fennmaradt a viszonylag nagy társadalmi mobilitás. Elvben mindenki betölthetett bármilyen magas funkciót. A tisztségviselők állandó változása megakadályozta, hogy egy-egy személy vagy család kezében összpön-

Egykori zsinagóga Zamoscban. Ma könyvtár

tosuljon a hatalom.⁴⁷ Fontos megjegyeznünk, hogy a zsidó közösségeken belül sokkal nagyobb volt a mobilitás, mint az őket körülvevő keresztény társadalomban. Nem voltak merev kasztok, elméletileg sohasem lehetett kizárni, hogy bárki közülük meggazdagodik, mint ahogy a tehetősek sem gondolták feltétlenül öröknek a vagyonukat és a hatalmukat.

A kahal legfontosabb adminisztratív feladatát jelentette az adók könyvelése, annak beszedése és elosztása, illetve visszaforgatása a közösség céljaira. A zsidó közösségek két irányba adóztak, kifelé a kormányzat, a földbirtokos felé, és befelé a közösségi intézmények fenntartásához. A kahal kiadásai közé tartoztak az állami és városi adók, ha egy-egy nemes védelme alatt álltak, akkor a földbirtokos számára beszedett adó, a különböző adományok, ajándékok számára elkülönített összegek, amelyet a mindig pénzéhes egyház és a mindig megvesztegethető lengyel hivatali apparátus „ellátására” különítettek el. Hatalmas feladat volt ez, ha azt is figyelembe vesszük, hogy miután a zsidó közösség már mindenkinek leadózott, még a közösség tagjait is, illetve a közösség által fenntartott intézményeket is finanszíroznia kellett.

Ami a kahalok bevételeit illeti, a legfontosabb a vagyonadó volt, továbbá az ún. *chazáká* vagy *chazókó* és a *krupka*.⁴⁸ A *krupka* közvetett adó volt, a húsrá, tejre és a lisztre vetették ki.

A *chazókó-chazáká* vagy *bázákó* ezzel szemben közvetlen adó volt a közösség tagjai számára. Ha egyszerűen akarjuk megfogalmazni a lényegét, akkor a monopóliumok védelmének nevezhetjük. Eredetileg egy talmudi műszóbol ered, jogi értelme kb. az, hogy a meglévő állapot jogosságát kell feltételezni, amíg az ellenkezője nem derül ki. Ebből származik az az értelme,

hogy bizonyos tisztségek, méltóságok, melyeket a közösség valakire ruházott, őt illetik meg mindaddig, amíg annak elvételére nincsen nyomós ok.⁴⁹ Később átlényegült ún. letelepedési joggá, amely gyakorlatilag a közösség létszám-növekedését szabályozta. Tulajdonképpen olyan védelmi pénznek tekinthetjük, amely arra szolgált, hogy a közösség tagjait megvédje „egymástól”, a belső konkurenciától és attól, hogy egymást kiszorítsák valamilyen üzletből, ezzel károsítva a közösség bevételeit. Már a 16. századtól kezdve problémát jelentett egy-egy zsidó közösségen belül a belső konkurencia, vagyis az, hogy a korábban letelepedett közösségi tag gátolhatja-e a később érkezett hittestvérét a kormányszerződésekért, állami monopóliumokért folytatott versenyben. A talmudi törvényekből ered az elképzelés, hogy a közösség megakadályozhatja, hogy egy adott helyre idegenek jöhessenek kereskedni, és ezt a tiltást próbálták a közösség egyes tagjai a később érkezett hittestvérekre kiterjeszteni. Az újabb betelepedést pedig azzal próbálták korlátozni, hogy ők már fizettek a hatóságoknak a kereskedelmi jogokért, és a később érkezettek, mivel még nem járultak hozzá a közösség költségeihez, ne is részesedhessenek annak hasznából. Ezért a gyülekezetnek közbe kellett avatkoznia, számos helyen megtiltotta a közösség az egymással konkuráló zsidó vállalkozóknak, hogy a szerződés lejárta előtt vagy egy bizonyos ideig kapcsolatba lépjenek a haszonbérlet nem zsidó tulajdonosával.⁵⁰

A zsidó szervezetek néha még a keresztényekkel folytatott kereskedelemben is korlátozták tagjaikat, ha úgy ítélték meg, hogy az veszélybe sodorhat egy-egy tagot vagy akár az egész közösséget. Másrészt számos közösségi intézkedéssel igyekeztek megvédeni a zsidó társadalom gazdasági érdekeit a külső versenytől, mivel úgy ítélték meg, hogy a korlátlan verseny végső soron a keresztény társadalomnak hajtott volna hasznot.⁵¹

Mint láttuk, a kahal tevékenységi köre igen kiterjedt: beszedi az adókat, felügyeli a zsinagóga rendjét, tartja a kapcsolatot más közösségekkel, felügyeli az iskolákat, a nagyobb kahalok gondoskodnak a szegényekről. Olyan volt, mint egy „mikrokozmosz”⁵², amelyben az élet minden szegmense benne rejlett.

Nemcsak a hitközség tagjainak adóját fektette be a vezetőség, hanem a keresztény társadalom tagjai közül is sokan bízták a kahalra pén-

züket. Így a nemesek, a polgárság, sőt még a katolikus egyház is.

Az uralkodó és annak tisztviselői mindig közvetlenül a közösség vezetőivel tárgyalták meg a gazdaság, az adó vagy éppen az autonómia szélesítésének ügyeit, az egyes kahal-tagok mint egyének nem léphettek közvetlen kapcsolatba az állami szervekkel, nem üzletelhettek egyénileg, csak a kahalon keresztül.

A kahal maga is létrehozott gazdasági vállalkozásokat: kézműves céheket alapított, amelyek a keresztény céhek mintáját követték, jótékonyági szervezeteket tartott fenn. Ezek tevékenységét felügyelte és megvédte működésüket a keresztény céhekkel szemben, amiért természetesen a céh tagjai fizettek. Bár a városi kézműves céhekkel állandó vitáik voltak és a keresztény céhek gyakran fordultak a városi magisztrátusokhoz, hogy lépjenek fel a zsidó céhekkel szemben, de ennek ellenére a kahal céhei továbbra is fennmaradtak.

Külön kell szólnunk a kahalok bíróságairól. A bíróságok jogkörét a kormányzat által kibocsátott kiváltságlevelék korlátozták,⁵³ vagyis csak bizonyos ügyekben kellett a zsidóknak „világi” bíróságokhoz fordulniuk. Az egymás közötti peres ügyeiket a saját bíráik ítélték meg.

Ez a gyülekezeti struktúra nemcsak Lengyelországra volt jellemző Európában, de talán itt teljesedett ki leginkább a hatásköre. Egyedülálló volt a lengyel zsidóságnál a régiók, azaz országrészek közti együttműködés. Több országban tettek kísérletet arra, hogy létrehozzanak egy minden zsidó közösség felett álló szervet, de ez igazán csak Lengyelországban valósult meg. Ezeknek az országrészeknek (Nagy-Lengyelország, Kis-Lengyelország, Vörös-oroszország és Litvánia) a küldöttei – akik a rabbik és a kahal elöljárói közül kerültek ki – évente a *waad*nak nevezett tartománygyűléseken – amelyet a „Négy ország tanácsának” is neveztek – döntöttek a zsidóság életét érintő legfontosabb kérdésekről. Elsősorban az adók beszedéséről és annak újra befektetéséről folyt a vita, de szükség esetén az uralkodóhoz is fordultak.⁵⁴ 1581-ben Lublinban ült össze először a zsidó országgyűlés, amely megválasztotta sorraiból a vezetőséget (*generalitas*), melynek élén az ún. *marsall* állt.⁵⁵ A *waadok* hatévenként választották meg a zsidó marsallt, aki a lengyel zsidóság feje lett, ezáltal ő képviselte a zsidóságot a királyi udvarnál, ő rendelkezett a kivetett adók mértékéről. Előfordult, hogy egy-egy te-

K und K – Lemberg főutcája

hetős küldött megvette ezt a tisztséget. Az adóügyeken kívül rendkívül széles volt a *waad* feladatköre: jótékony célú gyűjtést rendezett, gondoskodott az árva gyerekek elhelyezéséről, a hajadonok férjhez adásáról, szabályozta a haszonbérleti viszonyokat, de a zsidóellenes atrocitásokra is reagált. A *waad* vezetősége, a *generalitas* tárgyalt az állami hatóságokkal, a tartományi és birodalmi gyűlés képviselőivel. Munkájukat támogatta a *stadlán*, akinek a szerepéről és feladatköréről már korábban szövegtünk. Ő mindig a lengyel *sejm*, a parlament ülésének helyszínén tartózkodott, és ott ajándékokkal és a közbenjárásával a zsidók érdekeit képviselte, ezért rendszerint nagy köztiszteletben álló személyiségek, ún. *Hoffjudenek* voltak.⁵⁶

A 18. század folyamán egyre súlyosabb helyzetbe kerültek a kahalok, a rendkívül nagy mértékű eladósodásuk miatt, ezzel együtt a hagyományos zsidó társadalom modellje is válságba jutott. A lengyel területek közül Galíciában volt a legrosszabb a helyzet, mert itt a nemesek és főleg a katolikus egyház (!) hatalmas kölcsönöket adott a zsidó közösségeknek, hogy azt fektessék be vállalkozásokba, majd nagy haszonnal és kamattal törlesszék azokat. Erre azonban az általános gazdasági helyzet, a 18. századi háborúk, majd az új határok miatt szétesett korábbi gazdasági szerkezet okozta válság miatt már képtelenek voltak. Az osztrákok már galíciai uralmuk kezdetén szembesültek a hatalmas adósságokat felhalmozott kahalok problémájával és a zsidóság súlyos szegénységével. Így nem véletlenül az első intézkedéseik a közösségek anyagi helyzetének rendezésére irányultak. Az osztrákok számára döntő fontosságú volt a rendszer megreformálása, hiszen ilyen súlyosan eladósodott közösségektől nem tudták beszédni az adókat. Ezért a zsidóság adózását is át kellett

alakítani, elsősorban azonban a kahalok addigi szerkezetét kellett radikálisan megváltoztatniuk. Az osztrák hatóságoknak a legnagyobb problémát az okozta, hogy nem tudtak „belelátani” a zsidó közösségek finansziális ügyeibe, mivel a kahalok a kívülálló számára teljesen áttekinthetetlen, szövevényes gazdasági kapcsolatban álltak egymással, amelynek ellenőrzése lehetetlen volt, jiddisül vezetett könyvelésüket a nem zsidó hatóságok nem tudták kontrollálni.⁵⁷ Persze ezt a több évszázados együttműködést nem lehetett egy rendelettel eltörölni, a közösségek továbbra is titkos módon kapcsolatban álltak egymással, a hivatalos iratokat ugyan németül vezették Mária Terézia rendeletei nyomán, de az egymás közötti érintkezés nyelve továbbra is a jiddis maradt.⁵⁸ A galíciai zsidóság gyakorlatilag a 20. századig megőrizte német–héber keverék nyelvét, a jiddist, bár számos intézkedés született háttérbe szorítására.⁵⁹

A GALÍCIAI ZSIDÓ NÉPESSÉG SZÁMOKBAN

A zsidóság létszámát nehezebb meghatározni, mint a keresztény lakosságét, bár számos adatot ismerünk róluk korabeli utazóktól és az osztrák statisztikai felmérésekből egyaránt. Még annak ellenére is nehéz felbecsülni számukat, hogy mint már korábban említettük, a lakosságot nem nemzetiségi, hanem felekezeti szempontból írták össze, így látszólag a zsidóság esetében egyszerű lehetne a helyzet.

Az első katonai felmérés szerint 1773-ban 224 981 zsidó élt Galíciában, összehasonlításképpen ugyanebben az időszakban (1780) Magyarországon 46 166.⁶⁰ Az első évek felmérései, főleg az 1773–1776 közötti időszak felmérései megbízhatatlanok. Ezt részben a módszertani hibák, részben a már említett felméréseket végző Galíciába küldött hivatalnokok képzetlensége és tájékozatlansága okozták. A módszertani hiba forrása az volt, hogy míg az első évben (1773) valóban a lakosság körében végezték a népszámlálást, addig a következő évben már az előfelmérés alapján összeállított ún. *Populationsbücher* (népességnylvántartó) alapján kalkulálták ki a népességszámot. Ez a technika súlyos torzításokhoz vezetett, amelyet utólag szinte lehetetlen korrigálni. Ráadásul az első felmérésből kihagytak legalább 800 települést, mivel a határok még nem voltak pontosan rögzítve. Az adatok valóságtartalma azon mú-

A cári csapatok elől menekülő galíciai zsidók 1915-ben

lik, hogy az osztrák hivatalnokok mennyire végeztek alaposan a munkájukat, ami tekintettel a galíciai hivatalnokok hanyagságára, megbízhatatlanná teszi a számokat.⁶¹

A következő évek csökkenésének okai között nyilvánvalóan ott szerepelnek az osztrákok zsidóságot érintő intézkedései.⁶² Néhány történész szerint az osztrákok és főleg II. József egyenesen zsidóellenes politikát folytatott, és ezt azzal bizonyítják, hogy az 1789 és 1797 közötti időszakban számottevő volt a zsidóság kivándorlása Galíciából, amit egyébként a statisztikai adatok is igazolnak.⁶³ Viszont az ezt követő évek adatai, mint látjuk, emelkedést mutatnak, ami megkérdőjelezi azokat az állításokat, miszerint II. József politikája negyven évre megakadályozta a zsidóság létszámának növekedését. Hiszen éppen elég okuk lett volna a későbbiekben is kibújni az összeírások alól, hiszen a II. József-féle 1789-es zsidórendelet – kisebb módosításokkal ugyan, de – 1848-ig érvényben maradt.

Kétségtelen, hogy rögtön az osztrák megszállás után számos a zsidóságot korlátozó rendelkezést hoztak, amelyekre a későbbiekben részletesen kitérünk. Már az osztrák uralom kezdetén megindult a kivándorlás Galíciából, de nem tömeges méretekben. A 19. század végén pedig megnőtt a zsidó bevándorlás Galíciába és a belső migráció is erősödött, ezért elmondhatjuk, hogy a galíciai zsidóság létszáma gyakorlatilag az I. világháborúig egyenletesen emelkedő tendenciát mutat.

MÁRIA TERÉZIA ÉS II. JÓZSEF
GALÍCIAI ZSIDÓSÁGRA
VONATKOZÓ RENDELETEI

Mint már korábban említettük, az osztrákok Galícia annektálásával addig nem ismert nagy létszámú és szociális helyzetű zsidó népességgel találták magukat szembe. A zsidóság mint problémaforrás eddig sem volt ismeretlen az osztrák uralkodók és főleg Mária Terézia számára, hiszen a poroszokkal folytatott háborúban a határmenti zsidóság a poroszok számára kémkedett, sok gondot okozva ezzel az osztrákoknak.⁶⁴ De Galícia elfoglalásával gyökeresen megváltozott a Monarchián belül a zsidóság aránya.

Már az első felmérések is mutatják, hogy jelentős azoknak a száma, akik tulajdonképpen semmilyen foglalkozással sem rendelkeztek vagy csak idényjellegű, alkalmi munkákból éltek.⁶⁵ A galíciai zsidóság legnagyobb része kézművességgel foglalkozott, az 1773-as adatok szerint 35 111 fő – ez az össz-zsidóság 19,27 százaléka, ennél valamivel kevesebben éltek kereskedésből, 17,74 százalék.⁶⁶

Már 1773-ban, II. József első galíciai utazása alkalmával az akkori kormányzó, Anton Pergen jelentést tett a zsidóság helyzetéről, és minden baj forrását a máshol nem tapasztalt zsidó autonómiában látta. Szerinte Lengyelország az egyetlen hely a világon, ahol a zsidóknak ilyen nagy politikai befolyása van. Pergen beszámol arról is, hogy a zsidók felügyelik a nemesek vagyonát és számos más keresztény is anyagilag függ tőlük. Nehezményezi azt is, hogy a zsidók vasárnap és a keresztény ünnepeken is dolgoznak, mindenféle mesterséget űznek és ezzel a helyi ipart és kézműveseket elszorítják és háttérbe szorítják. Pergen elítélően beszél arról is, hogy a zsidók a városokban városi polgárjogot élveznek és a város központjában a legjobb ingatlanokban laknak. De megvádolja azzal is a galíciai zsidókat, hogy összejátszanak a poroszokkal és hamis pénzzel árasztják el a tartományt porosz megbízásból. A kormányzó olyan intézkedéseket sürget, amely megszünteti a keresztények zsidóktól való függését és javasolja a zsidóság létszámának drasztikus csökkentését. Az első erre vonatkozó intézkedések még 1772-ben megszülettek, amikor is rendelkeztek arról, hogy a zsidó koldusokat kiűzik Galíciából, továbbá megtiltották nekik a kocsmák és a szeszfőzdék bérlését. Persze ez

nem ment egyszerűen, mivel a keresztény lakosság nem akart ilyesmivel foglalkozni, maga II. József is leírja, hogy hiányzik Galícia nem zsidó lakóiból a vállalkozói szellem, így annyiban módosult az elképzelése, hogy legalább az egyházi birtokokat nem engedte, hogy a zsidók béreljék. Továbbá kötelezte a földbirtokosokat, hogy ők maguk keressenek más bérlőket és ne a zsidókat foglalkoztassák.⁶⁷ Elhatározta, hogy tőkeerős keresztény vállalkozókat hív és telepít le Galíciában. De fontolgatta azt is, hogy a zsidók kétharmadát ki kellene űzni Galíciából és az ott maradottakat napszámosként kellene dolgoztatni, azonban kétségei voltak, hogy ez megérné-e Galícia gazdaságának. Felmérette, hogy milyen javakkal rendelkeznek a zsidók és mennyi adókiesést jelentene a kiűzésük. Az az elképzelés, amely egyébként kézenfekvő lett volna, hogy a haszonbérleteket a keresztények kezébe adják, megvalósíthatatlan volt. A galíciai földbirtokos úgy gondolta, hogy a legnagyobb hasznot a zsidó haszonbérlőn keresztül érheti el. A lengyel arisztokrata tulajdonképpen félt másnak kiadni a bérleti jogot, hiszen tudta, hogy a zsidó bérlőt „kézben tarthatja”, léte a földesúr kegyétől, a tőle vásárolt kiváltságoktól függ.⁶⁸ Ez egyébként az egész lengyel és galíciai zsidókérdés kulcsa.

Első galíciai utazása valósággal sokkolta II. Józsefet, megdöbbenette a zsidóság szociális

Zsidó család egy galíciai stettben

helyzete és nagy lélekszáma.⁶⁹ Rádöbbsent, hogy ezt a hatalmas embertömeget nem szabad kiűzni Galíciából, mivel ez veszélyeztetné a szomszédos nyugati tartományok biztonságát és az ott élő zsidóság helyzetét. Különösen nagy gondot okoztak azok a galíciai zsidók, akik semmilyen tulajdonnal nem rendelkeztek, koldulásból vagy alkalmi munkákból éltek,⁷⁰ mivel állandóan vándoroltak, egyetlen közösségben sem voltak regisztrálva, gyakorlatilag sehová sem tartoztak. Természetesen ezek az emberek adót sem fizettek, így az osztrák népszámláló biztosok számára is „elérhetetlenek” voltak.

A Habsburgok galíciai zsidóságra vonatkozó politikáját végigkíséri a *hasznosság* elve, vagyis az állam számára hasznossá kell őket tenni. Már Mária Teréziánál is tetten érhető ez, de főleg II. József zsidórendeleteiben teljesedik ki. II. József számára a zsidóság „hasznossá tétele” szempontjából Anton Pergen kormányzó egyik jelentése adta az ötletet. Pergen megemlíti egy Galíciában élő zsidó szektát, a *karaitákat*, akiket a többi zsidó megvet és nem is tartja őket „igazi” zsidónak, mert csak mezőgazdasággal foglalkoznak, úgy is öltöznek, mint a lengyel parasztok. Csak az Ószövetséget fogadják el szentírásnak, a Talmudot viszont nem.⁷¹ Galícia kormányzója szerint mintegy 150 karaita él Galíciában, elsősorban Kulikov és Halics városában.⁷² A császár ennél is többet akart tudni róluk, ezért ahogy hazatért utazásából 1774 szeptemberében, újabb jelentést kért a galíciai kormányzótól a karaitákról.⁷³

II. József, ahogy visszatért galíciai körútvjáról Bécsbe – figyelembe véve a galíciai kormányhivatalok jelentéseit is – javaslattervezetet állított össze a császárnő számára, amely alapján hosszas viták után 1776-ban megszületett a Mária Terézia-féle zsidórendelet.

A rendelet előzményének és egyben modelljének tekinthetjük az 1753-as és 1763-as morvaországi zsidórendeleteket. Az, hogy Galícia számára is kellett egy a zsidóság helyzetét rendező törvényt hozni, annak legfőbb oka az volt, hogy a császárnő belátta, nem lehet kiűzni a zsidókat Galíciából, de mint azt a preambulumban leírja, a zsidóság létszámának növekedését káros jelenségnek tartja, és meg kell akadályozni, hogy további károk okozzanak a keresztény lakosságnak, ezért korlátozni akarja jogaikat.⁷⁴

A legfontosabb feladatnak azt tartotta, hogy a kahalok áttekinthetlenségét és súlyos eladósodottságukat megszüntesse. Úgy gondolta, a

sok kis közösség zavaros viszonyai helyett egy az egész tartomány felett álló és ellenőrzési hatáskörrel rendelkező szervezetre van szükség. Ez a törvény a zsidó közösségek autonómiáját nem szüntette meg, hanem beillesztette a kahalokat az osztrák közigazgatási rendszerbe. Akkor ez a döntés ésszerűnek tűnt, azzal nem számolhatott a császárnő, hogy ebben az új, erősen centralizált és hierarchizált rendszerben a zsidó közösségek nem tudnak működni.

Az 1776-os zsidórendelet az öt alábbi fejezetből és az ezekhez kapcsolódó paragrafusokból állt:

1. *Az „Igazgatóság” – Generaldirektion létrehozása.*

Ez lett az új központi szerv, amely az egész galíciai zsidóság fölött gyakorolta az ellenőrzést, a *Generaldirektion* pedig a kormányzó ellenőrizte. Ez a szervezet képviselte a zsidóságot a császári közigazgatásban és ellenőrizte az összes kahalat.

Minden zsidó közösség 6–12 közösségi elöljárót (*Gemeindeälteste*) válaszhatott, azt, hogy pontosan hányat, az döntötte el, hogy a kahal mennyi adót fizetett. Az osztrák hatóságok az adóbefizetés alapján négy osztályba sorolták a zsidóságot: az első osztályba kerültek a legkisebb adót fizető kahalok, ők hat tagot delegálhattak, a negyedik legnagyobb adófizető kahalok 12 tagot választhattak.⁷⁵ A közösségek választói kollégiumokat állítottak össze és az általuk megválasztott személyek közül a kormányzat (!) választotta ki a számára megfelelő tisztségviselőt.⁷⁶

Hat körzetbe sorolták be területileg a kahalokat, amely azonos volt a politikai körzetekkel. Minden tisztségviselő-választást az osztrák hatóságok szigorúan ellenőriztek, ami a lengyel időszakban elképzelhetetlen lett volna. Részletesen és kimerítő alapossgal írja le a rendelet a választás rendjét is.⁷⁷

2. *A zsidó autonómia szervezete, különös tekintettel a nevelésre, az igazgatásra, a házasságkötésre és a szertartásokra.*

Ezekről 14 paragrafusban rendelkeztek. Ennek legfontosabb eleme volt az az újdonság, hogy mindenféle szertartást csak zsinagógában folytathattak, magánházakban vagy ún. „Thóra-házban” nem lehetett esküvőt vagy bar micvát tartani többé. Ha fel akarták újítani a zsinagógát vagy bármilyen átépítési munkálatot akartak végezni, azt is a hatóságok engedélyé-

hez kötötték.⁷⁸ A középkorból ismeretes ún. „zsidó esküt”, amit ugyan a lengyel uralom alatt sem töröltek el, de most ha lehet, még súlyosabban tették. Esküt kellett tenni a császárnőre, II. Józsefre és minden utódjukra. A hatóságok valóban azt gondolták, hogy az eskünek elrettenő hatása lehet.⁷⁹

Az 1776-os Mária Terézia-féle zsidórendelet újraszabályozta a zsidó oktatást is. Minden kahalnak saját nyilvános iskolával kellett rendelkeznie, ahol az iskola vezetését a rabbik gyakorolták és az összes iskolát a főrabbi felügyelte. Nemcsak a tanárookra kellett hogy kiterjedjen az ellenőrzése, hanem a tantervekre és a tananyagra is.⁸⁰

Az iskola három osztályból állt, az első osztályban írni és olvasni tanultak a gyerekek, továbbá vallási alapismereteket sajátítottak el és ismerkedtek Mózes öt könyvével. A második osztályban a Talmuddal foglalkoztak és a Biblia-magyarázatokkal. A harmadik osztályban már a zsidó jogot és a törvények magyarázatait tanulmányozták és értelmezték a diákok. Mind a három osztályban államilag elismert tanároknak kellett tanítani, kiválasztásukat a rabbira bízták. Az iskolák minden gyerek számára nyitottak voltak, a szegények számára is. Tizenhárom éves korukig voltak a diákok iskolakötelezettek, ettől kezdve a szülőkön múlt, hogy tovább tanult-e gyerek. A leggyakrabban valamilyen mesterséget – főleg kézműves vagy kereskedő – tanultak ki.

Mint látjuk, nem történt még drasztikus beavatkozás a zsidó nevelés és oktatás ügyébe, bár tervek már ekkor is születtek rá.

Szintén ebben a fejezetben szabályozták a házasságkötéseket is. Mint már említettük, az osztrákok túl magasnak találták Galíciában a zsidóság létszámát, ezért miután Mária Terézia végleg lemondott kiűzésükről, úgy gondolta, rendelettel kell szabályozni létszámukat. Ezt szolgálta a házassággal foglalkozó rendelet is, amelynek legfőbb célja az volt, hogy megnehezítse a házasságkötést.⁸¹ A házasodni vágyó zsidó fiatalembernek mindenekelőtt számot kellett adnia vagyoni viszonyáról ahhoz, hogy a hivataltól megkapja a szükséges engedélyt. Ezek után be kellett fizetnie az osztrákok által újonnan bevezetett ún. *házassági adót*. Azoknak a nem Galíciában élő zsidóknak, akik itt akartak házasodni, először a kormányzósághoz kellett fordulniuk az ún. *Incolatért*, ami egyfajta letelepedési engedély volt, és ha kellően nagy va-

Héderben

gyonnan rendelkezett az illető, akkor reménykedhetett, hogy házassági kérelme pozitív elbírálásban részesül.

Részben ehhez kapcsolódik a be- és kivándorlással kapcsolatos szabályozás is. Nagyon fontos itt megjegyeznünk, hogy az osztrák uralom kezdete óta a zsidóság már nem a földbirtokosnak tartozott szolgálattal, hanem a kormányzóságnak. Ez megkülönböztette helyzetét a galíciai parasztságtól, akik továbbra is a földesúr közvetlen alattvalói voltak. Ezért a Galíciából kivándorolni készülő zsidóknak Lembergben a kormányzóságnál kellett igazolniuk, hogy semmilyen adósságot nem hagynak maguk után. Ha engedélyezték a kivándorlást, akkor még egy új adót kellett fizetnie a kivándorlónak, az ún. *Abfabrto-Taxe*-t. Ez az adó tulajdonképpen arra szolgált, hogy azt a kormányzati bevételkiesést pótolja, amit a zsidó kivándorló távozásával okoz.

Azt, hogy más országokból⁸² vándoroljanak be és telepedjenek le zsidók Galíciába, az 1776-os rendelet megtiltotta. Csak abban az esetben tett a kormányzóság kivételt, ha a bevándorolni szándékozó minden kétséget kizáróan bizonyítani tudta, hogy legalább 5000 forint vagyonnal rendelkezik. Ha ilyen kérelem előfordult és az engedélyt megadták, akkor a bevándorlónak vagyona 10 százalékát mint letelepedési adót (*Incolats-Steuer*) be kellett fizetnie az államkasszába.⁸³

Különösen nagy gondot jelentett az osztrák kormányzat számára a nincstelen zsidóság, az ún. *Betteljuden* nagy száma, akik egyetlen kahalhoz sem tartoztak, állandóan úton voltak mindenféle hivatalos irat nélkül és gyakran kriminalizálódtak. Számukat tovább növelte az orosz területekről illegálisan érkező *Bettelju-*

denek tömege, ami főleg az osztrák annexió első éveiben volt jellemző a még bizonytalan határok és a gyenge határőrizet miatt. A lengyel időkben az ilyen zsidókat az éppen útjukba eső kahalnak három napig el kellett tartania. Ez a szokás ugyan később is megmaradt, de egyre nagyobb terhet jelentett az amúgy is súlyos anyagi helyzetben lévő szervezeteknek. Az 1776-os rendelet pontosan definiálta, ki számít *Betteljuden*nek. Aki már évi nyolc forint adót befizetett a kahalnak, az nem tartozott többé ebbe a csoportba. Az ennél kevesebbet fizetőket pedig össze kellett írni és a *Kreislandesälteste* közvetítésével eljuttatták a kormányzósághoz. A kahaloknak kötelező volt ezt a listát nagy gondossággal vezetni, ha esetleg elhallgattak bizonyos adatokat, az komoly büntetést vont maga után.

Az 1776-os rendelet továbbra is megtartotta, sőt erősítette a kahal szociális ellátórendszerét. A szegény vándor zsidók számára, akik szerény megélhetésük miatt voltak állandóan úton, de nem tartoztak a *Betteljuden*ek csoportjába, továbbra is biztosította a kahal a háromnapos vendéglátást, sőt még továbbutazásuk előtt a közösségi kasszából kaptak egy kisebb összeget a költségeikre.

3. A zsidók adózásáról.

Ezt tekinthetjük a Mária Terézia-féle rendelet legfontosabb fejezetének.⁸⁴ Az osztrákok már uralmuk kezdetén szembesültek a galíciái zsidóság legnagyobb problémájával: közösségeik teljesen eladósodtak és hatalmas összegű tartozásokat halmoztak fel. Ennek egyik oka a 18. századi Lengyelországot sújtó háborúk és a nyomukban fellángoló gyakori pogromok. A másik, talán még ennél is fontosabb ok, hogy Galíciában a Habsburg Birodalom más tartományaitól teljesen eltérően a nemesség és az egyház (!) is nagy összegeket kölcsönzött a zsidó közösségeknek, természetesen hatalmas kamatra.⁸⁵ Ezért az osztrák kormányzóság első intézkedései között szerepelt, hogy megtiltotta a kahaloknak a további kölcsönök felvételét. Ez kulcskérdés volt a birodalom gazdasága szempontjából, mert az eladósodott, kamatokkal is megterhelt közösségek nem tudták fizetni az osztrákok által bevezetett adókat sem. Ezért első lépésként a közösségek adósságainak kamatait csökkentették 7 százalékról 4 százalékra, ezáltal az osztrákok számításai szerint az adósságokat 10–12 év alatt tudná törleszteni egy-

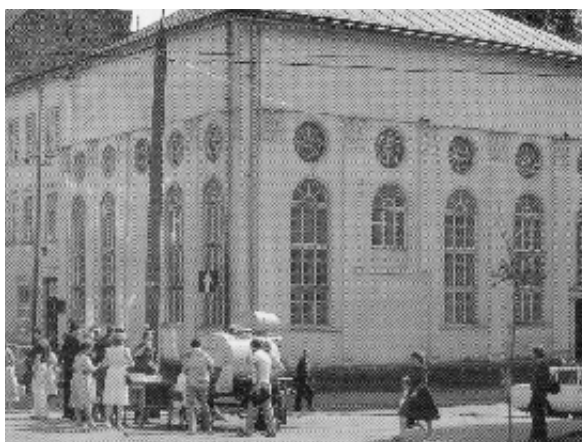

Egy „Betteljuden”

egy kahal. Minden kahal kapott a kormányzóságtól egy ún. „törlesztési tervet” (*Tilgungsplan*),⁸⁶ amely egyfajta törlesztési ütemterv volt. Ehhez a kahalnak mellékelnie kellett a valós tartozásait kimutató mérleget. Ezzel a hitelezőket akarták megnyugtatni, mert ez alapján a két lista alapján láthatták, hogy mikor törlesztik a kölcsönadott összeget.

A lengyel uralkodók alatt a kahal minden egyes tagja ún. zsidó-fejadót fizetett, ezt az osztrákok – legalábbis nevében – eltörölték. Helyette bevezették a szebben és „felvilágosultabban” csengő „türelmi adót” (*Toleranzgebühr*) és az ún. „védelmi pénzt”, amely összegét tekintve teljesen megegyezett a korábbi fejadóval. Ezek mellett még egy újabb adófajta vezettek be az osztrákok: az iparüzési és vagyoadót, amelynek összege meg kellett hogy egyezzen a türelmi adóéval. Mivel ezt az összeget a zsidó igazgatóság (*Direktion*) utalta az államkasszába, a közösségre bízták, hogy miként hajtja be tagjain ezt az adót.

Az egykori lemergi hászid zsinagóga,
a jövőben zsidó kulturális centrum lesz

Azt, hogy a közösség egyes tagjait fejenként mennyi és milyen adó terhelte, arról az 1776-os rendelet nem határozott pontosan, csak általánosságokat fogalmazott meg. Ennek az az oka, hogy ekkor még mindig nem voltak az osztrák hatóságok teljesen tisztában a zsidó közösségek belső anyagi viszonyaival. Azt tudták, hogy számos adófajta⁸⁷ létezik a kahalon belül, és ezért úgy döntöttek, hogy amíg nem látják át pontosan a közösség tagjainak tényleges vagyoni helyzetét, addig ezt a kérdést nem rendezik.⁸⁸

4. A zsidók jogai és kötelezettségei a kereskedelemben és az iparúzásban.

Ez a fejezet szabályozta a kereskedelmet és a zsidó tőke mozgását.⁸⁹ Külön paragrafusok foglalkoztak a kereskedelmi visszaélésekkel és kereskedői csalással.⁹⁰

Erősen korlátozta az új rendelet a galíciái zsidóságot a kézművességben és az iparúzásban is. A zsidó iparos termékeit elsősorban a saját hitestvérei között forgalmazhatta, csak akkor értékesíthetett a keresztények körében is, ha az adott településen hiányzott az a kézműipar.⁹¹ Ezek a rendeletek nyilvánvalóan bizonyos kikapari foglalkozásokból akarták a zsidóságot kiszorítani, de a fő céljuk mégis az volt, hogy a keresztények körében terjesszenek el bizonyos foglalkozásokat. Mint már a korábbi fejezetben említettem,⁹² Galíciában nagyon fejletlen volt a kézműipar és bizonyos foglalkozásokat csak a zsidók űztek. Mária Terézia azt gondolta, hogy ezzel bátorítja a keresztény lakosságot ilyen jellegű vállalkozásokra.

Meglepő, de a haszonbérleti rendszerrel, a föld-, szeszfőzde-, fogadó-bérletekkel a Mária

Terézia-féle rendelet nem foglalkozik. Ezt a kérdést majd csak II. József próbálja rendezni – vitatható sikerrel.

5. A zsidó bíróságok szabályozása.

Az új rendelet átalakította a zsidó közösségek eddigi bíraskodási rendszerét. Eddig a kahal rabbija csak a vallási ügyekért volt felelős, az 1776-os rendelet értelmében ezentúl ő döntött a kahalon belüli vitás ügyekben, a közösség egyes tagjai közötti vagyoni, jogi, kereskedelmi vitákban. Ugyanakkor minden kahal rabbija a főrabbi joghatósága alá tartozott, az ő utasításait, rendeleteit kellett végrehajtania. Ez a korábbi gyakorlattól jelentősen eltért, mivel a kahal rabbija mindig is viszonylag nagyfokú autonómiával rendelkezett. Ez a rendelet most lényegesen leszűkítette döntéskörét, ezáltal tulajdonképpen a főrabbinak lettek alárendelve, akik viszont a kormányzásnak voltak kötelesek beszámolni.

II. JÓZSEF ZSIDÓSÁG-POLITIKÁJA

II. József uralkodása kezdetén nem változott az anyja által megkezdett zsidóság-politikán. Igaz, hogy már a Mária Terézia-féle törvény megalkotásában is aktívan részt vett, a zsidóságról alkotott felfogása sokban különbözött anyjától. Nem utolsósorban azért, mert mint már említettük, II. József többször beutazta Galíciát, személyes benyomásai miatt is formálódott az évek folyamán a zsidóságról alkotott képe.⁹⁵ Míg Mária Terézia alatt a zsidósággal szembeni politika szigorúan finansziális szemléletű volt, addig II. Józsefnél sokkal inkább érvényesül a felvilágosult abszolutista felfogás: a zsidóságot integrálni kell a Monarchia többi nemzetisége közé, törekedni kell a teljes emancipációjukra és az asszimilációra. Ellentétben a nyugat-európai tendenciákkal, ahol vallási felekezettnek tartották a zsidóságot, II. József „nemzet”-nek tekintette őket. A történészek azóta is vitatkoznak, hogy hasznos avagy káros volt a zsidóságra II. József politikája. Kétségtelen, a zsidó autonómiára, a kahal-rendszerre rendeleteivel végső csapást mért, gyakorlatilag megszűnt a zsidóság autonóm közigazgatási szerve. Az is igaz, hogy tevékenysége nyomán hatalmas kivándorlási hullám indult meg Galíciából – bár voltak, akiket kiűztek –, ami a birodalom többi tartományában is szociális feszültségek forrása lett. Viszont a jövő mégiscsak

II. Józsefet igazolta, hiszen a 19. század az emancipáció százada, csak úgy tűnik, hogy az uralkodó ezzel is túlzottan megelőzte korát.

II. József 1785-ben egy a galíciai zsidókra vonatkozó pátenst és 1789-ben egy átfogó zsidórendeletet adott ki, de köztes időszakokban is számos intézkedésével, rendeletével avatkozott be a galíciai és a Monarchia más részein élő zsidóság életébe. Az emancipációra irányuló politikáját már 1781-ben egy pátenssel megkezdte, amit számos hasonló követett.⁹⁴ Zsidópolitikájának két alapvető pillére volt: egyrészt a fiziokrata tanoknak megfelelően az iparűzés és a kereskedelem helyett a mezőgazdaság irányába akarta a zsidóságot „terelni”, másrészt az oktatás és a nevelés személyiségformáló erejébe vetett hit, amelynek segítségével meg lehet szüntetni a zsidóság nyelvi és kulturális elkülönülését.

Az első komoly reform, ami a közösségek életét alaposan átformálta, az az 1781-es pátens volt, amely kötelezővé tette a kahalon belül a német nyelv használatát, mind szóban, mind írásban. Két éven belül minden közösségi tisztviselőnek számot kellett adnia német nyelvtudásáról. Ugyanez volt érvényes a zsidó iskolákra – csak az alsófokú képzésben maradhatott meg a jiddis, és német nyelvterületről származó tanárokat helyeztek a kahalok iskoláiba.

Hasonlóan drasztikus intézkedésnek mondható a *Betteljuden*-kérdés kezelése is. 1781 és 1782 vége között 1192 zsidó koldust űztek ki Galíciából a szomszédos lengyel területekre, de ebbe a csoportba sorolták a házassági engedély nélkül házasodott párokat és a fizetési, illetve adóelmaradással rendelkezőket is.⁹⁵

Szintén 1782-ben jelent meg az a rendelet, amely eltiltotta a galíciai zsidókat a haszonbérletektől, amely leginkább a falvakban biztosított számukra jövedelmet, sőt ez volt a megélhetésük legfőbb forrása. Mint már annyiszor, a galíciai parasztság alkoholizmusáért őket tették felelőssé, és ezzel a rendelettel akarták továbbterjedését megakadályozni.⁹⁶

Mint már említettem, II. József összeegyeztette fiziokrata elképzeléseit a zsidóságpolitikával, a mezőgazdaságba szerette volna őket integrálni. A rendeletekből is láttuk, a bécsi kormányzat számos könnyítéssel és kedvezménnyel próbálta a zsidókat a mezőgazdasághoz kötni, a földbirtokosokat pedig arra kötelezték, hogy birtokaikon hozzanak létre a zsidóság számára telepeket és szorgalmazzák, hogy minél többen éljenek a falvakban. Bár a zsidó-

Bukovinai zsidó pár

ság vallási kötöttségei miatt nehezebben alkalmazkodhatott volna a földművelés ritmusához, de ennek ellenére nagy volt körükben az érdeklődés a mezőgazdasági tevékenység iránt. A császár már 1784-ben elhatározta, hogy 1410 zsidó család telepít le, és úgy tűnt, hogy ez meg is valósulhat, mivel a galíciai zsidóság egyáltalán nem zárkózott el az ötlettől. Ami érthető is, hiszen mint már említettük, a zsidóság jelentős része élt falvakban, közvetlen és szoros kapcsolatot tartott fenn a parasztsággal, ezáltal közvetett módon a földdel is. Ráadásul Galícia kedvező terep lett volna ahhoz, hogy a zsidóság is bizonyíthassa, hogy a közhiedelem és az előítéletek ellenére igenis képes megélni a földből. Mivel a Habsburg-tartományok közül Galíciában volt a legalacsonyabb a mezőgazdaság színvonala, mind a technika és mind a hozamok tekintetében, így II. József elgondolása még sikeres is lehetett volna. 1786-ban jött létre az első, kifejezetten zsidók számára létrehozott település Dombrowka, Neu-Sandez körzetében, amely a *Neujerusalem* nevet kapta. A telepések földet és az első vetéshez szükséges gabonát kaptak, és az első neu-sandez-i polgár kezességével 1800 fo-

rint kölcsönt építkezésekre.⁹⁷ A földet itt sem magántulajdonba kapták, hanem harminc évre bérbe. Az első három évben még azt is megengedte a kormányzat, hogy keresztény szolgálók lehessenek.⁹⁸

Azt, hogy a határ mentén hozzanak létre a zsidóság számára településeket, II. József veszélyesnek találta. A zsidókat hasznossá kívánta tenni az ország számára, de továbbra sem bízott bennük. Attól is tartott, hogy az építkezés, anyagbeszerzés, vetőmagvásárlás céljából kiutalt pénzt majd kereskedelemben fektetik, mivel ezt csinálták a német telepesek is.⁹⁹

De úgy tűnik, Galíciában sem a nemesség, sem a parasztság és főként a hivatalnokok nem voltak érdekelték a zsidóság földhöz juttatásában. A galíciai kormányzóság mindent megtett, hogy a zsidó telepek létrejöttét hátráltassa és gátolja. Azzal érveltek, hogy először a német betelepülők érdekeit és kívánságait kell figyelembe venni, elsősorban nekik kell földterületeket adni, és csak utánuk a zsidóknak. A zsidó települések felügyeletére Galíciába küldött osztrák tisztviselő is összejátszott a kormányzósággal és tovább hátráltatta a telepek létrejöttét. A szándék egyértelműségét az is bizonyítja, hogy a zsidóság hajlandó lett volna még pénzt is áldozni arra, hogy a telepek létrehozásának, illetve finanszírozásának egy részét ők fedezzék, arról nem is beszélve, hogy időközben korábbi mesterségüket vagy bérleményüket – pl. kocsmá, vendéglő – már feladták, hogy földműveléssel foglalkozzanak.¹⁰⁰ Sokszor fordultak kéréssel a kormányzóság felé, hogy rendeződjön a zsidó települések ügye vagy hogy a földművelés elsajátításához keresztény szolgálókat szeretnének felvenni, de leveleikre nem kaptak választ.¹⁰¹

Az is jellemző volt a telepítéspolitikára, hogy a németek közel a városokhoz – a piacokhoz – kaptak földet, míg a zsidók általában rossz minőségű, nehezen művelhető birtokokat kaptak, távol bármilyen felvevőpiactól. Példa erre a Bolechiwben alapított zsidó település, amely a *Neubabylon* nevet kapta. Ez a földterület úgy lett a zsidóké, hogy a német bevándorlóknak nem volt elég jó.

Az uralkodó azt is tervbe vette, hogy a galíciai zsidóságot eltiltja a hagyományos öltözködési módjuktól. De mivel a sok szegény zsidót „felöltöztetni”, illetve „átöltöztetni” igen költséges lett volna, ettől a szándékától elállt a császár.

1785-ben jelent meg egy nyolc paragrafusból álló pátense. Már a preambulumból kiderül, hogy a császár továbbra is a zsidóság helyzetének javítását akarja, de ehhez a korábbi szisztéma nem volt elégséges. Az is látható a paragrafusokból, hogy II. József emancipációs szándékáról nem tett le, csak most ha lehet, még radikálisabb beavatkozást akart.

Az 1785-ös rendeletével a kahalok minden autonóm intézményét eltörölte, így a Mária Terézia által felállított testületeket, mint az Igazgatóság (*Direktion*), a rabbik bírósága vagy a *Kreis-* és *Landesälteste* funkciókat. A kahal mint intézmény ugyan ekkor még formálisan megmaradt, de ezzel a rendelettel már erősen korlátozott volt a jogköre. A kahal vezetése mostantól egy háromtagú testület, a *Gemeindedirektorium* kezében volt.

A 4. paragrafus a zsidóság gazdasági tevékenységével foglalkozott. Ez lehetővé tette számukra, hogy földdel foglalkozzanak, mind bérlelként, mind földművesként. Engedélyezte a rendelet a földvásárlást és megkönnyítette, hogy megtanuljanak a földdel bántani. Az első három évben keresztény szolgálókat is foglalkoztathattak, hogy az ő segítségükkel sajátítsák el a földdel kapcsolatos tudnivalókat. Továbbá megengedte a rendelet azt is, hogy iparúzéssel is foglalkozzanak, és áruikat saját házukban, boltjukban vagy akár a piacon keresztényeknek is árulják. Könyvelésüket azonban németül vagy az adott országrész hivatalos nyelvén kellett vezetniük.

A 6. paragrafus szabályozta a zsidóság és a parasztok viszonyát. A házalás továbbra is tiltott volt, de mezőgazdasági termékeket árulhattak. Hitelezni nem hitelezhettek, és szeszes italt, rossz minőségű árut sem árulhattak. Ha mégis megszegték ezeket a szabályokat, az kiűzést vont maga után.

A 7. paragrafus továbbra is érvényben tartotta a házassági adót, csak azok a párok mentesültek, akik földműveléssel foglalkoztak. A többieket a négy kategóriába sorolták be jövedelmük és foglalkozásuk szerint.¹⁰²

A 8. paragrafus az adózásról rendelkezett. Eszerint a zsidó földtulajdonosoknak is ugyanolyan feltételekkel kell adózniuk, mint keresztény társaiknak, akkor is, ha csak bérlik a földet.¹⁰³

A császár úgy hitte, ezzel is a zsidóság egyenjogúsítását segíti elő. A galíciai zsidórendelet egyébként különbözött a Habsburg Birodalom

más tartományainak zsidóságra vonatkozó törvényeitől. Galíciában nem szabályozták az öltözködést, nem volt letelepedésre vonatkozó megszorítás.¹⁰⁴

A széles körű jogok és kedvezmények mégsem oldották meg a galíciai zsidóság legnagyobb gondjait, továbbra is nagy volt a kivándorlás és nagy volt a belső migráció is. Az életkörülmények egyáltalán nem javultak, sőt inkább tovább nőtt a zsidó bűnözés és bűnözők száma. A magas népszaporulat miatt a lakáskörülmények egyre elviselhetetlenebbek lettek, erről II. József személyesen is meggyőződhetett, amikor 1786 áprilisában Lembergben járt, de ugyancsak hasonlókat tapasztalt 1787-ben az „Új Jeruzsálem”-ben, azaz Brodyban, ahol abban az időben 18 000 zsidó élt.¹⁰⁵ A császár kísérlete arra, hogy a galíciai zsidóságot a mezőgazdaságban foglalkoztassák, minden törekvés és a kedvezmények ellenére kudarcot vallott. Ezért 1785 után is számos intézkedéssel próbálta a helyzetet korrigálni, de már ekkor látszott, hogy újabb, az eddiginél is átfogóbb rendeletre lesz szükség.

Brody főutcája napjainkban

AZ 1789-ES ZSIDÓRENDELET – DAS TOLERANZPATENT

Ez a rendelet hosszú időre meghatározta a galíciai zsidóság életviszonyait. 1789 után már nem született ilyen átfogó szabályozás, és jöhetnek II. József utódai itt-ott módosítottak vagy változtattak rajta, de gyakorlatilag az 1789-es rendelet 1848-ig érvényben maradt. Ez a rendelet a zsidóság teljes jogi emancipációját tűzte ki célul, de ezt a hatását akkor mégsem érte el, sőt a zsidóság úgy élte meg az új törvényeket, mint a személyes és közösségi életük elleni durva támadást.

A „Toleranzpatent” kiadását is hosszas viták előzték meg, mivel nagyon erős volt mind az udvarban, mind a galíciai kormányzásban azoknak a nyomása, akik a zsidók kiűzése mellett érveltek.¹⁰⁶ A császár jóformán egyedül képviselte velük szemben az emancipációt, a zsidóság a birodalom többi népe közé integrálásának gondolatát. II. József elképzelései számos társadalmi réteg érdekeit mélyen sértették: a nemesekét, akiknek a császár tervei szerint zsidó alattvalóikat a keresztényekhez hasonlóan kellett kezelni, a városok lakóiét, akik számára a zsidóság komoly konkurenciát jelentett a kézművesség és az iparűzés területén.

Ilyen előzmények után jelent meg 1789. szeptember 30-án az új zsidórendelet, a „Toleranzpatent.”¹⁰⁷ Már a preambulumban kimondta a zsidóság egyenjogúsítását a keresztény alattvalókkal.¹⁰⁸ Az 1–10. paragrafusok a vallási kérdésekről rendelkeztek, ebben biztosították a zsidóság számára a szabad vallásgyakorlatot. De mindjárt a 2. paragrafus egy újabb fontos alkotóelemet bontott le a még megmaradt zsidó autonómiából: megszüntették a kahal rabbi intézményét, és ezentúl csak a körzeti székhelyeken lehetett egy-egy rabbi, aki sok-sok kahal közös rabbija lett ezáltal. Továbbá megerősítették azt a korábbi rendeletet, hogy a rabbiknak német nyelvismerettel kell rendelkezniük, 1794 után már nem választhattak olyan személyt rabbinak, aki ezt a feltételt nem teljesítette.

Szintén a vallási ügyek része volt az is, hogy minden alkalommal, ha új zsinagógát akartak építeni vagy új temetőt létesíteni, vagy akár ezeket felújítani, akkor azért is adót kellett fizetni. Ez Galíciában igen tetemes összeg volt, mivel itt több zsinagóga volt, mint Magyarországon, Csehországban és Morvaországban együttvéve.¹⁰⁹

A második fejezet a nevelés és az iskolák fenntartása kérdéskörével foglalkozott. Itt is érvényesültek II. József irányelvei, amit minden bizonnyal a császár valóban jó szándékkal akart

Przemysli zsinagóga

bevezetni.¹¹⁰ De minden szándéka dacára az iskola-rendelettel óriási felháborodást keltett. Pedig a felvilágosodás szellemével összhangban az 1789-es rendelet értelmében minden közösségnek egy német nyelvű iskolát kellett alapítania, ahol az oktatás a normál iskolák mintájára folya és mindezt az állam felügyelné.¹¹¹ Ezáltal Galíciában egy német nyelvű iskolahálózat épülne ki. A tanároknak is ugyanúgy fel kellett esküdniük az uralkodóra, mint bármely más hivatalnoknak, és Lembergben létrehoztak egy szemináriumot, ahol a zsidó iskolák tanárait képezték. A diákoknak is bizonyítaniuk kellett német nyelvismeretüket, enélkül nem léphettek magasabb iskolába, és nem tanulmányozhatták még magántanárnál sem a Talmudot. Házasságot is csak olyan fiatal köthetett, aki kijárta ezt az alapfokú német iskolát. Mindez nemcsak a birodalom egységesítését kívánta szolgálni, hanem II. Józsefnek azt a nem titkolt szándékát is, hogy a zsidóság közreműködhetne az ő germanizációs politikájában, a német nyelv további terjesztésében.¹¹² De ugyanakkor mindez óhatatlanul a jiddis nyelv visszaszorítását is célozta.

A harmadik fejezet a zsidó közösségek át-szervezésével foglalkozott. Gyakorlatilag minden autonóm testületét felszámolták, a kahal

státusa tulajdonképpen hasonló lett, mint egy céhnek.¹¹³ De úgy is fogalmazhatunk, hogy politikai közösséggé vált az eddig multifunkcionális kahal. A kahalok számát drasztikusan lecsökkentették 141-re, a bukovinaiakkal együtt 143 lett a számuk.

Mondhatni forradalmian új volt viszont az 1789-es rendeletben, hogy zsidók is lehettek politikai közösségek vezetői, például polgármesterré is választhatták őket olyan helyeken is, ahol keresztények is éltek.

A negyedik fejezet szintén az emancipációt elősegítő, a Habsburg Birodalomban eddig elképzelhetetlen rendelettel kezdődött.¹¹⁴ A zsidóságot is kötelezték katonai szolgálatra, ennek érdekében népszámlálást rendeltek el, hogy összeírják a felnőtt férfi lakosságot. Természetesen ez számos problémát vetett fel, hogyan tudják a vallási előírásokat, étkezési szokásokat a katonai szolgálat alatt betartani. De az osztrák hatóságok biztosították a zsidó hitbéli kötelezettségek betartásához szükséges feltételeket. Látszólag a következő paragrafus, a 24. nem függ össze a katonai szolgálatról szóló törvénnyel. A 24. paragrafus eltörölte a házassági adót és a zsidóság létszámát korlátozó minden korábbi rendeletet. A császár környezetében néhányan és a meglehetősen zsidóellenes galíciai főhivatalnokok úgy gondolták, hogy a hadszíntereken annyi zsidó fog elesni, hogy nyugodtan eltörölhetik a zsidóság lélekszámát korlátozó intézkedéseket.¹¹⁵

A következő, 25. paragrafus egy megszorítást tartalmazott. 1790-től csak azok a zsidók élhettek vidéken, akik a mezőgazdaságból éltek vagy a mezőgazdasághoz szorosan kapcsolódó kézművességet folytattak. Kereskedők csak a galíciai kormányzóság engedélyével telepedhettek le. Ugyanakkor a rákövetkező paragrafus teljes mozgásszabadságot biztosított a galíciai zsidóságnak, és pontosan meghatározta, hogy milyen feltételekkel vándorolhatnak ki Galíciából.

Az 1789-es rendelet 29. paragrafusa kötelezővé tette a galíciai zsidóság számára a névváltsást, vagyis el kellett hagyniuk eddigi héber családneveiket, és helyette az osztrák hivatalnokok közreműködésével új, német nevet kellett felvenniük.¹¹⁶ Ezt a névrendeletet egyébként az egész Habsburg Birodalomban végrehajtották, a galíciaiainál már jóval korábban, és a császár szerint mindez szintén a zsidóság egyenjogúsítását szolgálta.¹¹⁷ A valódi cél azonban itt is a germanizációs törekvés volt, mivel a névrende-

Zsidó fuvarosok

let összefügg a zsidóság katonai összeírásával is, hiszen ez lényegesen egyszerűbbé tette a fiatalok behívását.

A 31. paragrafus eltörölte a zsidóság foglalkozási korlátait. A zsidó kézművesek korlátozás nélkül árulhatták keresztényeknek a termékeiket. Galíciában – ellentétben a cseh- és morvaországi gyakorlattal – még keresztény alapítású céhekbe is beléphettek.¹¹⁸ Ellenben továbbra is megerősítették a bérleti rendszer tilalmát a kocsmákra, nemesi birtokokra és a malmokra, de nem vehették bérbe sem az egyházi, sem a földesúri tizedet. De a 34. paragrafus mégis szabadon hagy egy „kiskaput”, mivel fogadókat bizonyos körülmények között és feltételekkel üzemeltethettek.

A kereskedelem területén viszont minden korlátozást feloldottak, még házalhattak is. Mindössze be kellett tartaniuk az általános kereskedelmi törvényeket és pontosan kellett vezetniük a könyvelésüket és persze németül. Viszont szigorúan fellépett a törvény a „naplopás” és a koldulás ellen.

Szintén a megszorítások közé tartozik az a paragrafus is, amelyik rendelkezik arról, hogy 1792 után csak a rabbik öltözködhettek a zsidó szokás szerint.

A hatodik fejezet a zsidóság és a különböző hatóságok viszonyával foglalkozott (41–47. paragrafus). Kimondták a zsidóság és a keresztények törvény előtti egyenlőségét, ami a zsidóságra nézve számos új kötelezettséggel is járt. Részt kellett venniük a különböző közmunkákban, az út- és hídépítésben, a gátak erősítésében. De a törvény garantálta, hogy mindeközben gyakorolhatták a vallásukat, a munkák alatt is biztosították a vallási előírások teljesítéséhez szükséges feltételeket.

Az 1789-es rendelet 64 paragrafusából 15 foglalkozott a zsidóság adózásával.¹¹⁹ A zsidóság adóterhei II. József rendeletei nyomán tovább nőttek, amelyet az őt követő uralkodók sem enyhítettek. A 19. század folyamán egyre súlyosbodó szegénység és nyomor részben ezeknek az adóterheknek tulajdonítható.

II. JÓZSEF RENDELETEINEK HATÁSA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A császár úgy hitte, hogy rendeleteivel megoldotta a galíciai zsidóság legnagyobb gondjait. Ez nem így történt, sőt a korábbinál súlyosabb helyzetet teremtett. A galíciai zsidóság II. József intézkedéseiben egyáltalán nem a tolerancia megnyilvánulását látta, hanem az újabb elnyomást, amely felbomlasztja közösségi életüket, és erőszakosan németesíteni akarja őket.

A császár kudarcának legfőbb oka, hogy olyan életmód- és magatartás-változásra akarta rávenni, rákényszeríteni a galíciai zsidókat, amire egy náluknál sokkal nyitottabb, tradíciók által kevésbé befolyásolt kisebbség sem lett volna képes.

Intézkedései közül leginkább az iskola-rendelet ütközött ellenállásba. 1792-ben a német nyelvű zsidó iskolák száma már elérte a százat.¹²⁰ Azt a rendelkezést, hogy csak azután tanulmányozhatta valaki a Talmudot, miután elvégezte az alapfokú német iskolát, már 1790-ben hatályon kívül helyezték. De a zsidóság nem szívesen járt ezekbe az iskolákba és mindent megtett, hogy kihúzza magát ez alól a kötelezettség alól. Az ellenállás odáig fokozódott, hogy 1806-ban bezárták a galíciai zsidó iskolákat.¹²¹ II. Józsefnek az az elképzelése, hogy a zsidóság elnémetesítésével az a német kultúra elterjesztésének eszközévé válik, ezzel zátonyra futott. Ugyancsak megbukott az öltözködésre vonatkozó rendelete is.

II. Lipót alatt történtek kísérletek arra, hogy megváltoztassák, esetleg vissza is vonják II. József rendeleteit. A császár maga is tervezett egy újabb zsidó pátenst, ami elképzelései szerint azért alapjaiban nem változtatta volna meg elődjének tolerancia-törekvéseit.¹²² Erre II. Lipót korai halála miatt nem került sor, és a radikálisabb zsidóellenes bécsi körök sem erőltették már annyira a változtatást. Még II. Lipót alatt a kahalok visszakapták autonómiájuk egy részét,

Brodyban, ahol akkor Galícia második legnagyobb zsidó közössége élt, visszaállították a rabbik bíraskodási jogát. A folyamat azonban tovább tartott: 1803-ra a kahalok szinte teljes mértékben visszaszerezték egykori autonómiájukat. Ezt a tényt az is igazolja, hogy a kahalok „hivatalos nyelve” továbbra is a jiddis maradt. Azokat a hivatalos iratokat, amelyeket nem a kormányzóság számára készítettek, továbbra is héber betűkkel írták.

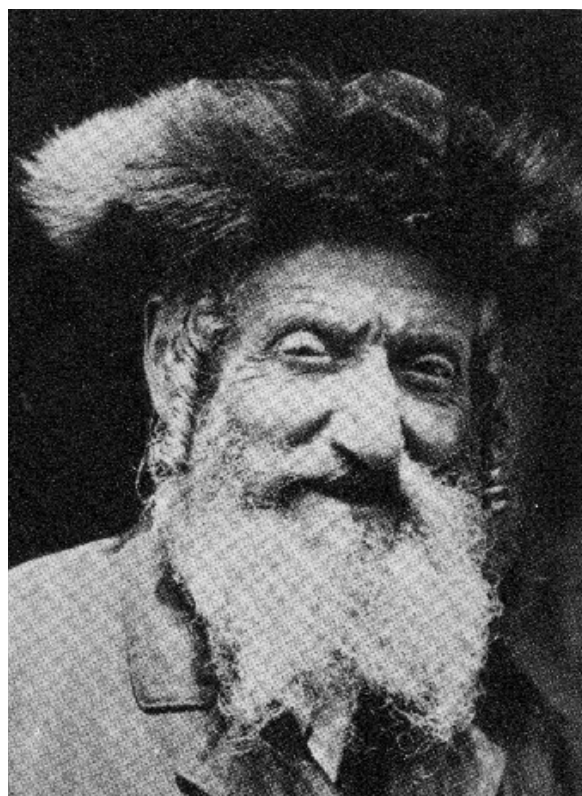
Bár az 1789-es rendelet preambuluma kiemelte a zsidóság és a keresztények törvény előtti egyenlőségét, a valóságban azonban tovább folyt a diszkrimináció. Újból visszaállították a „zsidóeskü” intézményét, amelyet Mária Terézia vezetett be, és 1785-ben újrafogalmazták a szövegét, de az 1789-es rendeletben eltörölték.

II. József halála után a galíciai kormányzóság, amely mindig is zsidóellenes volt, a császár rendeletét a maga érdekei és ízlése szerint értelmezte, így azt a paragrafust is, amelyik a zsidóság hivatal- és tisztségviselési korlátait feloldotta, ennek következtében a zsidóság nem tölthetett be állami hivatalt, bár a törvényt hivatalosan nem helyezték hatályon kívül. II. Lipót nem foglalt állást a zsidóság polgárjogaival kapcsolatban, ezt a döntést a városok magisztrátusára bízta, hogy döntsenek belátásuk szerint, milyen és mennyi városi jogot kaphatnak.

Továbbra is megmaradt a zsidóság szabad költözködési és letelepedési joga, amit sem Magyarországon, sem Csehországban nem engedélyeztek. Szintén érvényben maradt az a rendelkezés is, mely szerint a zsidók közül csak azok élhetnek falvakban, akik mezőgazdasággal foglalkoznak. Ezt a rendeletet is „nagyvonalúan” kellett értelmeznie a galíciai kormányzóságnak, mivel igazodniuk kellett a galíciai realitásokhoz. Ezért minden hivatalos tiltás ellenére a vidéki zsidóság jelentős része haszonbérletből, szeszfőzésből és kocsmák üzemeltetéséből élt továbbra is.

A kézművességet és a kisipari tevékenységet továbbra is korlátozás nélkül gyakorolhatták, sőt beléphettek céhekbe is. 1820-ban mintegy 7000 zsidó család élt a kisiparból, ez a szám hét év múlva majdnem megduplázódott, 13 000-re emelkedett.¹²³

II. József abban a tudatban halt meg, hogy a galíciai zsidósággal kapcsolatos egyik legnagyobb problémáját, a kivándorlási folyamatot sikerült megállítani rendeleteivel és „röghöz

Hászid férfi

kötni” őket, és ezáltal a hatalmas embertömeg nem veszélyezteti többé a nyugati, illetve a szomszédos tartományokat. A zsidóság élve a Galiciában megmaradt szabad költözködési jogával a tartományon belül is gyakran változtatott lakhelyet, főleg a 19. század végén a vasút megjelenése nyomán hatalmas belső migráció indult el, amelynek irány a faluból a városokba vezet. De II. Józsefnek az a terve sem sikerült, amely a kivándorlást akarta megakadályozni, sőt minden korábbinál nagyobb hullámokban hagyták el Galiciát nyugati és déli irányba, elsősorban Magyarországra, Erdélybe, Bukovinába, Cseh- és Morvaországba vándorolva.¹²⁴ Elsősorban ezeknek az országoknak a fővárosait özönlötték el, megnövelve ezzel az ottani zsidó közösségek létszámát és súlyos konfliktusokat okozva ezzel a saját hitsorsosaik között. A konfliktus legfőbb forrása az volt, hogy miközben az adott országok zsidóságának zöme már magáévá tette a Berlinből indult zsidó felvilágosodás eszmerendszerét, a *bászkalát*,¹²⁵ és fő céljának az emancipációt, sőt később az asszimilációt tartotta, addig a galíciai zsidóság bezárkózott saját hagyományaiba, kitarzott az ortodoxia és a hászidizmus mellett. Ennek elsősorban az volt

az oka, hogy a galíciai zsidóság, mint már említettük, elsősorban falusi és nem városi népesség volt, ellentétben például a korabeli magyarországi zsidósággal. A hászkálá eszméi nem érintették meg őket később sem, csak Lembergben és Brodyban lehetett hatásait felfedezni. Ráadásul a galíciai zsidók az új országokban is görcsösen ragaszkodtak eszméikhez, viselkedés- és öltözködési kultúrájukhoz, többek között emiatt is váltak a modern kori antiszemitizmus céltábláivá.

A 19. század folyamán ugyan változott a galíciai zsidóság kivándorlásának iránya: a vasút megjelenésével elsősorban Bécs lett az úti cél, a század végén pedig az Egyesült Államok, de a kivándorlás intenzitása megmaradt.

II. József zsidóságra vonatkozó telepítés- és röghözkötés-politikája is kudarcot vallott.¹²⁶ Korábban már említettük, milyen módszerekkel akadályozták a hivatalok a zsidó települések létrejöttét. A kormányzóság zsidóellenessége még inkább szembetűnővé vált II. József betegsége alatt, majd 1790-ben bekövetkezett halálával a hivatalnokok gyakorlatilag befejezettek tekintették a császár egykori tervét. Ennek ellenére 1826-ban még 724 zsidó család, ún. „*Ackerjuden*” élt Galíciában.¹²⁷

A galíciai zsidóság jelentős része a tiltások ellenére is változatlanul kocsmák és fogadók bérletéből élt, és továbbra is nagyon magas volt a *Betteljudenek* száma, akik főleg a kivándorlók számát gyarapították.¹²⁸ A kivándorlási hullámok ellenére, amely az egész 19. századon végigvonuló jelenség maradt, a galíciai zsidóság létszáma mégsem csökkent, sőt inkább növekedett. 1900-ban Galícia összlakossága 7 315 939, ebből a zsidóság lélekszáma 811 371 fő, ami a teljes népesség 11 százaléka. Ennek összetett okai vannak, ami nem tartozik közvetlenül a dolgozat témájához. Annyit azonban meg kell említeni, hogy a jelenség hátterében a – minden tiltás ellenére – nagyarányú bevándorlás¹²⁹ és a zsidóság igen magas születési arányszáma húzódik meg.

II. Lipót uralkodása alatt arra is történtek kísérletek, hogy a zsidóságot kivonják a kötelező katonai szolgálat alól. Ezt nemcsak Galíciában érezték a zsidók óriási tehernek, hanem a Monarchia más tartományaiban is. Már 1790. november 27-én a csehországi zsidók egy csoportja memorandummal fordult a császárhoz, hogy mentse fel őket a katonáskodás alól.¹³⁰ Galíciában, ahol nagyon korán (13-14 éves korban)

A modern antiszemitizmus céltáblái
– galíciai bevándorlókat támadnak meg Berlinben

házasodtak, különösen megterhelő volt a fiatal családoknak, mivel a besorozáskor már általában több kisgyermekük is volt, ezért a galíciai zsidók részben a vallási törvények betartásának nehézségei, részben a családok szétszakítása miatt kérték a felmentésüket.¹³¹ A II. Lipót utáni években némely terület zsidóságát ideiglenesen felmentették a katonai szolgálat alól, ez főleg rövidebb békeidőszakokban történt.¹³² Hosszú távon azonban megmaradt a zsidóság katonai kötelezettsége, mivel 1806-ban I. Ferenc ismét megerősítette a besorozásról szóló törvényt, így a napóleoni háborúkban nekik is rész kellett venniük. A későbbiekben egyre fokozódott a zsidóság ellenállása a katonai szolgálattal szemben, olyannyira, hogy súlyos társadalmi problémává nőtte ki magát. A sorozás elől egyre többen szöktek vagy bújtak el, létrehozva egy sajátos társadalmon kívüli réteget, akik tovább növelték a nincstelen „*Luftmenscbek*” számát. Gyakran bandákba verődve bűnözésből éltek, de olyan szélsőséges esetek sem voltak ritkák, hogy öncsonkítással vagy a testük sanyargatásával, pl. éhezéssel tették magukat alkalmatlanná a katonai szolgálatra.¹³³

A névrendelet ügye is többször napirendre került, bár végrehajtása már megindult és folyamatban volt az egész Monarchia területén. 1805-ben azért került a kérdés előtérbe, mert a hatóságok észrevették, hogy bizonyos területeken a zsidók nemesi családok neveit veszik fel, amit tűrhetetlennek tartottak, jöllehet az ilyen névváltoztatásnak nem volt törvényes akadálya.

Zsidó földművesek

Ugyancsak nem tiltották azt sem, hogy városok, falvak nevét vegyék fel, de a legtöbb helyen önkényesen adtak a hatóságok vezetékneveket. A névválasztás ügyét is Galiciában lehetett a legnehezebben keresztülvinni, még a császár halála után évtizedekkel is állandó ellenállásba ütköztek az osztrák hatóságok és a kormányzás. Még 1839-ben is a galíciai kormányzás panasa nyomán az udvari tanács tárgyalta a névrendelet ügyét, mivel a már évtizedek óta érvényben lévő rendelet ellenére a német neveket szinte senki sem használta.¹³⁴

JEGYZETEK

¹ Közkeletű német kifejezéssel ezt „Spurensuche”-nak (nyomkeresés) hívják.

² Számos genealógiai társaság jött létre: East European Genealogical Society, Galizien German Descendants, Gesher Galicia–Jews Galician SIG, Hilfskomitee der Galiziendeutschen, Hilfskomitee der evangelisch-lutheranische Deutschen aus Polen, Landsmannschaft Weichsel-Warte.

³ Franzos, Karl, Emil: *Aus Halb-Asien*. Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrussland und Rumänien. 2 Bände. Berlin, 1878

⁴ Freischyn-Czyrowski, Nikolas, Ludomir: *Geschitliche Abriss der staatlichen Einrichtungen in Galizien – bis zum Wiener Kongress 1815*. Disszertáció. Graz, 1943, 8. o.

⁵ Freischyn-Czyrowski, N. L. i. m. 15. o.

⁶ Topolski, Jerzy: *Lengyelország története*. Budapest, 1989. 183. o. Szokolay Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 1997. 76. o. Ring Éva: *„Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” – A nemzeti köztársaság válságának anatómiája*. Budapest, 2001. 244. o.

⁷ Szokolay K. i. m. 76. o.; Topolski, J. i. m. 183. o. Rudolf A. Mark szerint a legnagyobb terület ekkor Ausztria kapta, ami tévedés, mivel Oroszországhoz 93 000 négyzetkilométer terület került. Mark A. Rudolf: *Galizien unter österreichischer Herrschaft*. Verwaltung-Kirche-Bevölkerung. Herder-Institut, Marburg, 1994. 2. o.

⁸ Mark, R. A. i. m. 3. o.

⁹ Lutostanski, S: *Les partage de la Pologne et la lutte pour l'indépendance, Recueil des Actes diplomatiques, Traités et Documents concernant de la Pologne*. 1. kötet. Lausanne, Paris, 1918. 283. o.

¹⁰ Uo. 383–397. o.

¹¹ Szokolai K. i. m. 90. o.

¹² Mark, R. A. i. m. 3–4. o.; Freischyn-Czyrowski, i. m. 135–136. o.

¹³ Freischyn-Czyrowski, N. L. i. m. 136. o.

¹⁴ Glassl, Horst: *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien. 1772–1790*. Wiesbaden, 1975. 15. o. Brawer, A. Jacob: *Galizien wie es an Österreich kam*. Leipzig, Wien, 1910. Glassl is Brawer adatait használja, aki összefoglaló táblázatot készített, az összes korabeli adatot felhasználva, 18. o. Egyik forrást sem fogadhatjuk el teljesen megbízhatónak, mivel a népszámlálások alkalmával nem nemzetiségek szerint végezték a felmérést, hanem vallási felekezet szerint.

¹⁵ Már a 16. században itt volt Európa legnépesebb zsidó közössége. Topolski a 17. századi Lengyelország lakosságát kb. 10 millióra teszi, amelynek 5 százaléka volt zsidó. Topolski, J. i. m. 136. o.

¹⁶ Katz, Jakov: *Hagyomány és váltság – Zsidó társadalom a középkor végén*. Budapest, Jeruzsálem, 2005. 24–25. o.

¹⁷ Hacquet, Belsazer: *Neuete physikalisch-politische Reisen in der Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpaten*. 3. Bd. Nürnberg, 1790–1796. 212. o.

¹⁸ Glassl, H. i. m. 183. o.

¹⁹ III. Zsigmond király – elsősorban jezsuita befolyásra – korlátozta jogaikat, ill. a városokkal szemben nem védte tovább őket.

²⁰ Haumann, Heino: *A keleti zsidóság története*. Budapest, 2002. 41. o.

²¹ Brawer, A. J. hivatkozik Franz Kratter művére: *Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntnis*. 2. Band. Leipzig, 1786. 193. o. De Brawer szerint ugyanezt írja a korabeli utazók közül Joseph Rohrer, Carl Feyerabend és Belsazer Hacquet is.

²² Haumann, H. i. m. 68. o.

²³ Katz, J. i. m. 85. o.

²⁴ Katz, J. i. m. 29. o.

²⁵ Ilyen időszak volt az 1399-es poznaui zsidótüldözések vagy az 1407-es krakkói zsidóellenes lázongások, az 1495-ös litvániai kiűzésük. 1505-ben azonban a litvániai zsidók visszatérhettek. Kétségtelenül a legvéresebb és következményeiben is a legnagyobb zsidóellenes megmozdulásokat az 1648–1654 közötti Bogdan Hmelnyickij vezette kozáklázadás váltotta ki. Az ukrán Hmelnyickij a krími tatárokkal szövetségbe fellázadt a lengyel nemesség ellen, és az évekig tartó népfelkelésben számos nemest, katolikus papot, lengyel hivatalnokot és rengeteg zsidót öltek

Brodi zsinagógája ma

– 1905-ben lakosságának 72 százaléka volt zsidó

meg. A zsidók ellen azért fordultak ilyen dühvel, mert bennük látták a lengyel nemesek legfőbb kiszolgálóit és szövetségeseit a parasztság közös kizsákmányolásában. A zsidó áldozatok számát pontosan ma sem lehet tudni. A számok igen nagy végletek között mozognak, tíz- és százezer között. A pogromok főleg az ukrán területek zsidóságát érintették, a túlélők közül pedig sokan kerültek tatár fogságba, ahol rabszolgának adták el őket Közép-Ázsiába. A történészek egy része az 1648-as pogromok hatásának tulajdonítja a zsidó társadalomban felbukkanó messianisztikus irányzatokat, elsősorban a sabbatizmust. Egyetértünk Jacov Katzcal, aki szerint nincs kimutatható összefüggés a pogromok és a misztikus irányzatok között. Katz, J. i. m. 315. o.

²⁶ Brawer, A. J. i. m. 41. o.; Gawlitsch Wasyl: *Ostgalizien im Spiegel der deutschen Reiseliteratur am Ende des 18. Jahrhunderts*. Disszertáció. Wien, 1943. 147. o.

²⁷ Kratter, F. i. m. 27., 28. o.

²⁸ Egyetérthetünk Jacov Katzcal, aki szerint alapvetően három tényező határozta meg, hogy a zsidó közösségek hová telepedhetnek be: a várható haszon, a versenytől való félelem és a vallási fanatizmus ereje. Katz, 31. o.

²⁹ Haumann, H. i. m. 31. o.

³⁰ Brawer, A. J. i. m. 81. o.

³¹ Brawer, A. J. i. m. 83. o. Rohrer, Joseph: *Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen grenze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Mähren nach Wien*. Wien, 1804. 239. o.

³² Ring É. i. m. 126. o.

³³ Stöger, Michael: *Darstellung der gesetzlichen Verfassung der galizischer Judenschaft*. I. Band. Lemberg, 1833. 140. o.

³⁴ Brawer, A. J. i. m. 51. o.

³⁵ Haumann, H. i. m. 68. o.

³⁶ 1825-ös adatok alapján az egész Monarchiában félmillió zsidó élt, ebből Magyarországon 166 000, Csehországban 55 100, Morvaországban 291 000, Galíciában 250 000, tehát a birodalom zsidóságának fele Galíciában élt, az arányokat tekintve ez volt a helyzet 1772-ben is. Stöger, M.: *Darstellung der gesetzlichen Verfassung der galizische Judenschaft*. Lemberg, 1833. 61. o.

³⁷ Haumann, H. i. m. 24. o.

³⁸ Haumann, H. i. m. 33. o.

³⁹ Fennmaradt a krakkói közösség szabályzata 1595-ből, amely 95 pontból állt és bemutatja, milyen széles körű volt egy-egy kahal tevékenységi köre. Hasonló közösségi alkotmányt ismerünk Morvaországból is, melyet 1745-ben fordítottak le jiddisből németre és 311 paragrafusból áll. Wolf, G.: *Die alten Stauten der jüdische Gemeinden in Mähren*. Max Rosenfeld műve nyomán: *Die polnische Judenfrage, Problem und Lösung*. Wien, Berlin, 1918.

⁴⁰ Héberül *minbág*.

⁴¹ Katz, J. i. m. 121. o. Ezeket a helyi szokásokat héberül *tákánotnak* hívják.

⁴² Találó Jacov Katz meghatározása, mely szerint a kehilá a tagok közös zsidó hagyományhoz való ragaszkodásából született. Katz, J. i. m. 121. o.

⁴³ Katz, J. i. m. 69. o.

⁴⁴ Katz, J. i. m. 124. o.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Katz, J. i. m. 128. o.

⁴⁷ Katz, J. i. m. 168. o.

⁴⁸ Katz, J. i. m. 237–238. o.; Brawer, A. J. i. m. 48. o.

⁴⁹ *Zsidó Lexikon*. Szerk. Újvári Tamás. Budapest, 1929. 167. o.

⁵⁰ Katz, J. i. m. 89–90. o.

⁵¹ Katz, J. i. m. 91. o. Egyetérthetünk Katzcal, aki vitába száll Werner Sombart nézetével, mely szerint a zsidóság a szabadversenyos kapitalizmus feltétlen híve és terjesztője, mint a fentiekből is látszik, ez egyáltalán nincs így. Werner Sombart: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig, 1911.

⁵² Rosenfeld, M. i. m. 237. o.

⁵³ Katz, J. i. m. 149. o.

⁵⁴ Ring Éva: A kvázi harmadik rend a lengyel nemesi köztársaságban. In: Különlenyomat a *Korok, régiók, társadalmak – Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára* c. kötetből. Szerk. Kulcsár Árpád, Szulovszky János. Budapest, 1994. 22. o.

⁵⁵ Haumann, H. i. m. 34. o.; Rosenfeld, M. i. m. 235. o.

⁵⁶ Haumann, H. i. m. 34–35. o.

⁵⁷ Glassl, H. i. m. 188. o.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Tadeusz Korzon szerint azért tudták a jiddis nyelvet megőrizni és nem vették át a lengyelt, mert kulturálisan magasabb szinten álltak, mint a velük élő lengyelek. Korzon, Tadeusz: *Dzieje wojen i wojokowoci w Polsce*. Tom 1–2. Lwow, Warszawa, Kraków, 1923. 231. o.; Brawer, A. J. i. m. 104. o. Még napjainkban is a házsid közösségekben a jiddis a „hivatalos” nyelv.

⁶⁰ Gawlitsch Wasyl: *Ostgalizien im Spiegel der deutschen Reiseliteratur am Ende des 18. Jb*. Disszertáció. Wien, 1943. Kratter és Hacquet adatait közli, amelyek viszonylag közel állnak egymáshoz. Kratter szerint 1776-ban 144 200 fő, 1780-ban 151 302 fő, 1784-ben 39 861 családról beszél, családonként 4 személlyel számolva 195 444 főt tesz ki a zsidóság létszáma. Ugyanerre az évre (1784) Hacquet 184 448 főre teszi a zsidóság létszámát, szerinte 1786-ban érte el létszámuk a csúcspontot 215 487 fővel. De Hacquet hozzáteszi, hogy minden alkalommal legalább tízezerrel több személlyel kell számolni, mivel a galíciai zsidóság mindig kibújt az összeírások alól, ami a korabeli módszerek mellett nem

volt nehéz. 145. o. Brawer összefoglaló táblázata alapján, amelyben az összes katonai összeírást, a korszak legismertebb statisztikusának, Ignaz de Lucának adatait közli: Luca de, I.: *Geographische Handbuch von dem österreichischen Staate*. 5. kötet: *Geographie von den Königreichen Galicien und Lodomerien nebst der Bukowina*. 1785. Wien művének adatait és Kratter, Franz: *Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntnis*. 1. kötet. Leipzig. 144. o.

Az 1773-as katonai összeírás adatai (Staatsratakten 1773, Z. 2940, Haus-, Hof- und Staatsarchiv) körzetenkénti lebontásban – Podólia, Vöröroszország, sendomiri vajdaság, krakkói vajdaság – Brawer, A. J. i. m. 25. o. táblázat.

⁶¹ Brawer, A. J. i. m. 24. o. Brawer szerint minimális adatnak az 1774-es határmódosulás előtti számokat kell tekintenünk (172 000). 27. o.

⁶² 1774-ben 171 851 1776-ban 144 200 1780-ban 151 302 1782-ben 172 424, 1785-ben 212 000, 1786-ban 215 447, 1789-ben 178 072, 1797-ben 192 840, 1817-ben 204 977.

⁶³ Buzek, Josef: *Wpływ polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772 do 1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego Galicji, Krakowie*. 1903. 96. o.

⁶⁴ Karniel, Joseph: *Die Toleranzpolitik Kaiser Joseps II.* Stuttgart, 1986. 243. o.

⁶⁵ Egy 1773-as foglalkozás szerinti népszámlálás azt mutatja, hogy 23 141 koldus és munkakerülő van, ami a galíciai zsidóság 14,13 százalékát teszi ki. Karniel, J. i. m. Appendix 13. táblázat.

⁶⁶ Karniel, J. i. m. Appendix 13.

⁶⁷ Karniel, J. i. m. 286. o.

⁶⁸ Erre már korábban utaltunk a lengyel nemes és a zsidóság közötti „egészségtelen viszony” említésekor. Tipikus példa erre az ún. kocsmáltatási jog, amely szintén zsidó bérlők kezében volt, de valójában a földesúri önkény kényszerítette a parasztságot arra, hogy megvásárolja a birtokos pálinkáját vagy borát, akkor is, ha nem volt rá szüksége. Ebben a viszonyban a zsidó csak közvetítő, de a parasztság haragja mégis ellene irányult. Az is figyelemre méltó, hogy mind a kormányzó Pergen, mind a kormánytanácsos Schreiner a zsidókat hibáztatta, sőt Pergen szerint a zsidók használták ki a földbirtokosokat.

⁶⁹ Különösen nagy hatással volt rá a Brodyban tett látogatása, ahol akkor Galícia második legnagyobb létszámú közössége – mintegy 30 000 fő! – élt.

⁷⁰ A szakirodalom őket hívja „Luftmensch”-nek, tágabb értelemben idetartoznak a falusi hálózó, vándorzenészek is.

⁷¹ Mindebből a kormányzóság azt a torz következtetést vonta le, hogy minden probléma forrása a Talmud. Karniel, J. i. m. 293. o.

⁷² A karaiták száma az 1646–1648-as Bogdan Hmelnickij-féle kozáklázadás miatt csökkent le drasztikusan. A felkelést hatalmas pogromok kísérték, és a kozákok nem tettek különbséget köztük és a zsidók között. Ugyancsak nem kímélte a karaitákat a hajdamákok felkelései sem, amikor 1734, 1750 és 1768-ban véres pogromokat rendeztek a főleg a falusi szegényekből álló hajdamákok a zsidóság körében. Az utolsó lengyel felosztáskor

(1795) még Brzezanyban, Halicsban, Samborban, Zolkievből, Tysmenicében is volt karaita közösség, de a 19. századra már csak Halicsban maradtak. Napjainkban néhány száz karaita él Izraelben, a Krím-félszigeten, és egy 1991-es adat szerint 150-en Lengyelországban, ők elsősorban Varsóban, Gdanskban és Krakóban. A ma Ukrajnában található Halicsban 15 karaita él még. Nathan Schur: Karaims of Poland. In: *The Karait Encyclopedia*.

⁷⁵ Karniel, J. i. m. 291. o.

⁷⁴ *Edicta et mandata*. 1776. 1. fejezet 76–77. o.; Stöger, Michael: *Darstellung der gesetzlichen Verfassung der galizischer Judenchaft*. Lemberg, 1833. 1. Band. Glassl, H. i. m. 197–213. o. Karniel, J. i. m. 273–274. o.

⁷⁵ Az első osztályba sorolt kahalok évi 4000–8000 forintot fizettek, a második osztályba tartozók évi 8000–12 000 forintot, a harmadik osztályban 12 000–14 000 forintot és a negyedik osztályba tartozók évi 14 000 forint fölötti összeggel adóztak. *Edicta et mandata*. i. m. 1776. 1. fejezet 79. o.

⁷⁶ Stöger, M. i. m. 2. Band 146. o.

⁷⁷ *Edicta et mandata* i. m. 1776. 2. fejezet 80–83. o.

⁷⁸ *Edicta et mandata*. 1776. 2. fejezet 91–92. o.; Stöger, M. i. m. I. 358. o.; Glassl, H. i. m. 198–200. o.

⁷⁹ Karniel, J. i. m. 294. o.

⁸⁰ *Edicta et mandata*. 2. fejezet 86–87. o.

⁸¹ Karniel, J. i. m. 310. o.; Glassl, H. i. m. 207. o.; *Edicta et mandata* i. m. 1776. 2. fejezet 93. o.

⁸² Elsősorban az orosz és a lengyel területekről akartak sokan Galíciába települni.

⁸³ *Edicta et mandata* 1776. 2. fejezet 93–95. o.

⁸⁴ Itt meg kell jegyeznünk, hogy az adóztatás kérdését egész Galíciára vonatkozóan kiemelten fontos ügyként kezelték az osztrák hatóságok. Nemcsak a zsidóság adóztatását szervezték újjá, hanem Galícia minden társadalmi rétegére kiterjedő adórendszert dolgoztak ki.

⁸⁵ Karniel, J. i. m. 295. o.

⁸⁶ *Edicta et mandata* 1776. 3. fejezet 106–108. o.; Glassl, Horst: *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien*. Wiesbaden, 1975. 212. o.

⁸⁷ Erről lásd a korábbi fejezetet.

⁸⁸ Glassl, H. i. m. 211. o. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az osztrákok azt sem akarták, hogy a zsidó közösségek adózóképeségét drasztikus beavatkozással lecsökkentsék, hiszen a három új adófajtaival, a tolerancia-, vagyon- és iparüzési és a már korábban említett ún. „házassági adó”-val is már jelentősen megterheltek a közösségeket. Ezzel a felelősséget mintegy a kahalra hártották, hogy tagjaitól hogyan és mennyi adót szed be.

⁸⁹ Glassl, H. i. m. 212. o.

⁹⁰ *Edicta et mandata*. 4. fejezet 110–111. o.

⁹¹ *Edicta et mandata*. 4. fejezet 111. o.

⁹² Lásd *A galíciai zsidóság* fejezetnél. Brawer, A. J. i. m. 80–83. o.

⁹³ Itt egyetérthetünk William O. McCagg állításával, hogy II. József törvényeinek volt egy „lengyel-galíciai” magyarázata. Utazásai nyomán felmérte, hogy Galíciát és a galíciai zsidóságot a

birodalom más térségeitől eltérően kell kezelni. MaCagg, W.: *A zsidóság a Habsburg Birodalomban*. 60–62. o. Viszont nem értünk egyet McCaggnak azzal az állításával, mely szerint II. József csak anyja törvényeit „javíttatta”, valójában nem is volt szükség új zsidótörvényre. Mint látjuk, alapvetően alakította át a Mária Terézia-féle zsidórendeletet.

⁹⁴ Edicta et mandata. 1781. május 27. 19–22. o.

⁹⁵ Karniel, J. i. m. 439. o.

⁹⁶ II. József összes rendeletére jellemző, hogy a galíciai hivatalnokok – finoman szólva – nem hajtották végre teljes szigorral. Erről József galíciai utazásai alkalmával személyesen is meggyőződött. Karniel szerint, ha ezt a bérleti rendszerrel kapcsolatos rendeletet végrehajtják, akkor az óriási szociális gondokhoz vezethetett volna, mivel a zsidóság ebből a foglalkozásból élt. De így is jelentősen nőtt a zsidó bűnözők száma II. József uralkodásának első éveiben. Karniel, J. i. m. 439. o.

⁹⁷ Karniel, J. i. m. 469. o.

⁹⁸ Glassl, H. i. m. 214. o.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Karniel, J. i. m. 470. o. A német bevándorlók ezzel szemben nem voltak hajlandók semmit sem magukra vállalni a településeik alapításának költségeiből.

¹⁰¹ Joseph Karniel végzett e tárgyban alapos kutatást, levéltári forrásokra hivatkozva bizonyítható a galíciai kormányzóság zsidóellenes magatartása. Karniel, J. i. m. 470–473. o.

¹⁰² Edicta et mandata universalis in Regnis Galiciae et Lodomeria. Lemberg, 1785. 90. o.

¹⁰³ Uo. 91. o.

¹⁰⁴ Más tartományokban erősen korlátozták a városba költözést, illetve a városon belüli letelepedést, a zsidó parasztságra vonatkozó szabályozás és kedvezmények lényegesen meghaladták a más tartományokban élő parasztság jogait. Galicián kívül máshol nem vehettek a zsidók földbirtokot.

¹⁰⁵ Karniel, J. i. m. 442–443. o.

¹⁰⁶ Brigidio, Galícia kormányzója és helyettese, Margelik képviselte ezt a nézetet, az udvarnál pedig Sonnenfels. Karniel, J. i. m. 444. o.

¹⁰⁷ Edicta et mandata universalis in Regnis Galiciae et Lodomeria. Lemberg, 1789.

7 fejezetből és 64 paragrafusból állt: I. Vallási kérdések, II. Nevelés, III. Közösségi alkotmány, IV. Népeesség, V. Életkörülmények, VI. Az államhoz és az igazságszolgáltatáshoz való viszony, VII. A zsidóság állammal szembeni kötelezettségei, fogyasztói adó a kóser húsról és annak fizetési módja.

¹⁰⁸ Karniel megjegyzi, hogy ennek a kijelentésnek nem kell eltúlozni a jelentőségét, mert általában az ilyen preambulokban hasonló, ám általában túlzó kijelentéseket szoktak tenni. Karniel, J. i. m. 446. o.

¹⁰⁹ 1785-ben 191 zsinagóga volt Galiciában.

¹¹⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy II. József minden felekezetre kiterjedő oktatási és iskolareformot hajtott végre.

¹¹¹ A német nyelvű iskolák ötletét II. József nyilván a hászkálai eszméiből merítette, mivel 1778-ban Moses Mendelssohn már lét-

rehozott Berlinben egy német tannyelvű zsidó iskolát, ahol a Talmudon és Mózes öt könyvén kívül világi ismereteket is oktattak.

¹¹² Karniel, J. i. m. 448. o.

¹¹³ Ezt a találó hasonlatot Glassl és Karniel is használja. Karniel, J. i. m. 447. o.; Glassl, H. i. m. 217. o.

¹¹⁴ Katonai kisegítőszolgálatra már 1788-ban kötelezte a magyar zsidókat is.

¹¹⁵ Glassl, H. i. m. 215. o.

¹¹⁶ Ezt a császár már 1787. augusztus 28-i pátensében az egész birodalomban elrendelte.

¹¹⁷ Magyarországon már 1780-ban. A névadás módja hasonló volt Galiciában is. A felvett neveket itt is névcsoportokra oszthatjuk: 1. Országok szerint való származás. 2. Városok szerinti származás. 3. Patronimika. 4. Matronimika. 5. Szláv patronimika. 6. Szláv matronimika. 6. Foglalkozások után felvett családnév. 7. Külső tulajdonság után felvett családnév. 8. Képzelt nevek.

¹¹⁸ A kahalokon belül a zsidóság már eddig is létrehozhatott céheket. Karniel ennél a pontnál megjegyzi, hogy Galiciában nem volt a céheknek jelentős gazdasági szerepe. Karniel, J. i. m. 447. o.

¹¹⁹ Edicta et mandata i. m. 1789. 99. o.

¹²⁰ Karniel szerint 1788-ban még csak 48 ilyen iskola volt. Karniel, J. i. m. 453. o.; Prepuk, A. i. m. 50. o.

¹²¹ Itt meg kell említenünk Herz Homberg szerepét, akit II. József 1787-ben küldött Galiciába, hogy felügyelje a zsidó iskolákat. Tevékenysége, erőszakos buzgalma szinte provokálta a galíciai zsidóságot. A Csehországban született Homberg, aki a hászkálai elkötelezett híve volt, Triesztben már sikerrel létrehozott egy ilyen iskolát. Itt Galiciában azonban a zsidóság egyértelmű ellenszenvvel, később ellenállással szemlélte tevékenységét, főleg a hászkálakkal került komoly összetűzésbe. Homberg maga is írt tankönyvet, illetve tanári kézikönyvet, amelyben leírta elképzeléseit arról, hogy hogyan kellene oktatni a zsidóságot. Könyve 1788-ban jelent meg Lembergben *Sendeschreiben an sämmtliche Rabbiner und Gemeinvorsteher der jüdischen Nation in Galizien und Lodomerien. Aus dem hebräischen vom Verfasser selbst übersetzt zur Leisübung für jüdische Schüler der deutschen Schulen im Königreiche Galizien, und Lodomerien* címmel. 1806-ban, amikor röpiratot intézett a Napóleon által összehívott Szanhedrinhez (Zsidó Nemzeti Tanács), I. Ferenc császár megvonta tőle a bizalmat, mivel azt gondolta, hogy összejátszik a franciákkal, és talán kémkedik is nekik. Ezért visszahívta Homberget és egy rendelettel felszámolta az iskolákat.

Szintén kudarcot vallottak egy másik „aufklérista”, Joseph Perl iskola-törekvései. Perl Tarnopolban született, tehát tisztában kellett hogy legyen a galíciai állapotokkal, ennek ellenére hittestvérei szabályosan elüldözték, mivel azt állította – nem teljesen alaptalanul –, hogy a rabbik kiközösítik azokat a diákokat és szüleiket, akik ilyen német nyelvű iskolákba járnak.

¹²² Karniel, J. i. m. 521. o.

¹²³ Stöger, M. i. m. I. kötet, 177–178. o.; Karniel, J. i. m. 529. o.

¹²⁴ A kivándorlás ellenére a galíciai zsidóság létszáma – főleg a természetes szaporulat és a keleti területről való beszökések

miatt – mégsem csökkent, sőt a zsidóság létszáma 1831 és 1900 között 232 ezerről 811 132-re emelkedett. Klaus Hödl: *Als Bettler in der Leopoldstadt* alapján. 18. o. Továbbá Mark, A. R. i. m. 80., 110–116. o.

¹²⁵ A hászkálá mozgalom létrejötte a dessauai születésű Moses Mendelssohn (1729–1786) nevéhez fűződik. Berlinben tanult középkori héber filozófiát, itt ismerkedett meg Gotthold Ephraim Lessinggel, aki Mendelssohnról mintázta meg *Bölcs Nátbán* című művének főhősét. Mendelssohn hangsúlyozta az egyház és az állam szétválasztásának szükségességét és a zsidóság elkülönülésének megszüntetését. Ehhez a jiddis nyelv használata helyett az irodalmi német elsajátítását szorgalmazta. Fontos eszköznek tartotta a nevelést a zsidóság polgári társadalomba való integrálásához. A hászkálá követőit *mászki*nek nevezték, ők olyan zsidók, akik magukévá tették a felvilágosodás eszméit, de megmaradtak zsidóságuknál. A mászkioknak később létrejött egy radikálisabb irányzata is, akik már megkérdőjelezték a zsidó hagyományokat és a vallást, mint a zsidóság asszimilációjának legfőbb gátlóját.

¹²⁶ Nem volt sokkal sikeresebb a német betelepítési politikája sem. II. József a német telepeseket mint földműveseket akarta a

lengyel, rutén parasztság elé „példaként” állítani. De a német bevándorlók inkább az iparűzést választották.

¹²⁷ Karniel, J. i. m. 473. o.

¹²⁸ Jacob Brawer 1910-ben kiadott művében, a már sokszor említett *Galizien, wie es an Österreich kam*ban írta, hogy még napjainkban is – tehát 1910 körül is – a galíciai zsidóság haszonbérletekből él, ha nem is olyan nagyságrendben, mint a korábbi évszázadban. Brawer, A. J. i. m. 51. o. A galíciai zsidóság foglalkozási szerkezete bizonyos értelemben „magától” alakult át. A század közepétől a vasút elterjedése gyökeres változásokat hozott.

¹²⁹ Elsősorban a volt lengyel területekről, főleg Oroszországból. 1882-ban, amikor anarchisták megölték a cárt, hatalmas menekülési áradat zúdult Galíciára az oroszországi pogromok miatt.

¹³⁰ Karniel, J. i. m. 533. o.

¹³¹ Karniel, J. i. m. 452. o.

¹³² 1803-ban az amieni béke után a bécsi és az itáliai zsidóság kapott ilyen felmentést.

¹³³ Hödl, K. i. m. 40–41. o.

¹³⁴ Karniel, J. i. m. 536. o.

Mezei András

Alteregóm Jeruzsálemből

(A pápa látogatására)

Keresztény testvérem jöjj ide,
 szent városunkban lépd át küszöböm,
 az út porát lábadról én mosom le.
 Őseid kezéről a vért, véremet
 meg ne tagadd, mert így könnyül meg a kő,
 így állítja fel homlokomra az Úr
 Jeruzsálemet, így válik meg York,
 Toledó, Worms, Kisinyev, Jasi, Nagysármás,
 bőrünkön átvilágító lámpást el ne feledd,
 melyből a keskeny ösvény ismét
 a Golgotára vezet, keresztény testvérem,
 add kezedet. Itt van Bor,
 Babi Jar, a pesti Duna-part, Treblinka,
 Dachau, Birkenau –, ha a názáreti Jesu ben Jozséf
 Te benned erre téved, állok az Aranykapuban
 ismét, Virágot szórok elébed.